

KARI ÇOR TİĞİN YAZITI*

Cengiz ALYILMAZ**

Özet

Çin Halk Cumhuriyeti'nin eski başkenti Chang'an'da (Xi'an'da) Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi prenslerinden Karı Çor Tigin adına hazırlanmış Çince - Türkçe [(Kök)türk harfli Uygurca] bir yazıt bulundu. Yazıttan edinilen bilgilere göre Karı Çor Tigin Uygurların Yağlakar sülalesinden, Çabış Tigin'in oğlu, Kan Tutuk'un yeğeni, Böğü Bilge Tengri Kan'ın küçük kardeşidir. O, T'ang İmparatoru Tai Tsung (Dài Zōng / Daizong) zamanında (794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a / Xi'an'a gelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılır.

Karı Çor Tigin, henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. T'ang İmparatoru Daizong onun adına bugün Xi'an'ın 10 km güneybatısında bulunan Zhang Du Yuan Bölgesi'nde bir anıt mezar yaptırır ve üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurur.

İki bölümden oluşan yazıtın (Kök)türk harfli Uygurca bölümünde 17 satır bulunmaktadır. Bu bölümde Karı Çor Tigin'in soy kökü ve kim olduğu hakkında bilgi verilir ve onun adına Tang / Çin imparatorunun anıt mezar yaptırdığı ve 7 Haziran 795 tarihinde ölüm töreni düzenlediği belirtilir. Yazıtın Çince bölümünde ise (Kök)türk harfli bölümdeki bilgilerin paralelinde cümlelere yer verilerek Tang İmparatoru Daizong'un kendi emrinde komutan olarak görev yapan Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in ölümünden duyduğu üzüntü dile getirilir.

Hâlen Xi'an'daki "Tang West Market Museum"da sergilenen Karı Çor Tigin yazıtı, Çinlilerle Türkler (Uygurlar) arasındaki tarihî dostluk ilişkisini yansıtmaya ve çift dilli (bilingual) bir yazıt olması bakımından büyük önem taşır.

Bu makalede önce (Kök)türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı dönemlerinde Türk - Çin ilişkilerinin durumu dikkatlere sunulmakta; sonra da Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli bölümü bütün yönleriyle ele alınıp incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Çin Halk Cumhuriyeti, Xi'an, Ötüken Uygur Kağanlığı, Karı Çor Tigin, Karı Çor Tigin yazıtı, Çince - Türkçe çift dilli yazıt, (Kök)türk harfli Uygurca yazıt.

* Atatürk Üniversitesi ile Pekin Üniversitesi arasında uluslararası kanunlar çerçevesinde imzalanan anlaşmalar gereğince yaklaşık 5 yıldan bu yana Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Prof. Dr. Luo XIN ve Prof. Dr. Li XIAO'nun eş başkanlıklarında uluslararası bir proje sürdürülmektedir. Çin'deki (Kök)türk harfli yazıtların bütün yönleriyle araştırılıp incelendiği, epigrafik belgelerin yapıldığı (Cengiz ALYILMAZ tarafından hazırlanan) kitap yayım aşamasındadır. Kamuoyunda ve akademik ortamlarda Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili yapılan ve bir kısmı gerçeği yansıtmayan yayınların, yorumların ve değerlendirmelerin önüne geçmek için yazıtın (Kök)türk harfli Uygurca kısmı ile ilgili olarak Cengiz ALYILMAZ tarafından hazırlanan makalenin *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisinde* yayımlanması Türk - Çin Bilim Heyeti tarafından kararlaştırılmıştır. Karı Çor Tigin yazıtının Çince metni, bu metnin Türkçe çevirisi ve Karı Çor Tigin'in seçeresi ile ilgili olarak Luo XIN tarafından hazırlanan makalenin de *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisinde* yayımlanmasına Türk - Çin Bilim Heyeti tarafından karar verilmiştir.

** Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, calyilmaz@gmail.com.

KARI ÇOR TİĞİN INSCRIPTION

Abstract

A Chinese - Turkic (Kök)türk letter Uighur language) inscription that prepared on behalf of Ötüken - Uighur Khanate period princes Karı Çor Tigin found in the old capital Chang'an (Xi'an) of People's Republic of China. According to reports from the inscription, Karı Çor Tigin is from Uighurs Yaglakar dynasty, Çabış Tigin's son, Kan Tutuk's nephew, Böğü Bilge Tengri Kan's younger brother. He, come to in order to quell riots which began in the country to Chang'an participates as the imperial army "left forces commander" in Tang Emperor Tai Tsung (Dài Zōng / Daizong) time (in the fifth month of 794 year).

Karı Çor Tigin, when he was 20 years old got sick and dies in Xi'an, in 20 May 795. Tang Emperor Daizong made a mausoleum for him in Zhang Du Yuan region where today located in 10 km south-west of Xi'an and take an inscription that consists from Chinese and Turkic text on it.

There are 17 lines in (Kök)türk letter Uighur part of inscription that consists from two part. In this part, it is provides information about Karı Çor Tigin ancestry root and who is he and state which Tang / Chinese Emperor had a mausoleum made on behalf of him and held death ceremony in 7 June 795. In the Chinese part of inscription, they are given place to inscription of (Kök)türk letter in parallel of sentences is mentioned that Tang Emperor Daizong regret as death of Uighur Prince Karı Çor Tigin who staff commander at his command.

Currently, Karı Çor Tigin inscription which exhibited at Tang West Market Museum, Xi'an, be critically importance in terms of reflecting Chinese and Turks (Uighurs) between historical friendship relationship and being a bilingual inscription.

In this article, before status of Turk-China relationship attention served in (Kök)türk Khanate and Ötüken Uighur Khanate periods; after it is examined (Kök)türk letter part of Karı Çor Tigin inscription all its aspects.

Keywords: People's Republic of China, Xi'an, Ötüken Uighur Khanate, Karı Çor Tigin, Karı Çor Tigin inscription, Chinese-Turkic bilingual inscription, (Kök)türk letter Uighur inscription.

1. (Kök)türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemlerinde Türk - Çin İlişkileri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme:

İçinde yaşadıkları evrenin birer parçası olan insanlar, (tıpkı diğer canlılar gibi) hayatta kalabilmek, varlıklarını ve soylarını devam ettirebilmek ve huzur içinde yaşayabilmek için türdeşleriyle ilişki kurma, paylaşma, yardımlaşma ve dayanışma gereği duymuşlardır. Aynı veya yakın coğrafyalarda yaşayan insanlar arasındaki bu amaç ve ihtiyaçlar onların mensubu buldukları topluluklar, boylar ve devletler arasında da yakın ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu ilişkilerin her zaman dostluk ve barış içinde sürdürülemediğini; zaman zaman egemenlik, güç ve çıkar ilişkileri yüzünden ciddi çekişmelere, mücadelelere ve savaşlara da neden olduğunu belirtmek gerekir.

Eski Türk boy ve topluluklarının ve devletlerinin tarihte en sıkı ilişkide buldukları milletlerin ve devletlerin başında da hiç kuşkusuz ki Çinliler ve Çin İmparatorluğu gelir.

Çin'in kuzeyindeki bölgelerde yaşayan Türk boy ve toplulukları hakkında, Çin kaynaklarında (özellikle Hunlardan itibaren) önemli bilgiler bulunmaktadır. Hem Çin kaynaklarında hem Türk kaynakların hem de diğer paralel tarihî kaynaklarda yer alan bilgiler, büyük bölümü konargöçer hayat süren; yerleşik dönemlerinde Ötüken'i başkent / ana idare merkezi olarak kullanan eski Türk boy ve topluluklarının, kendilerinden önce yerleşik hayata geçen ve ciddi bir tarım ve üretim toplumu olan Çinlilerle sürekli alışveriş içinde olduklarını göstermektedir:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 :
 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 :
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 :
 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 :
 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 :
 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 :
 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 :

*türük : k(a)ğ(a)n : ötü̇k(e)n : yış : ol(u)rş(a)r : ilte : bunğ yök : ilg(e)rü : ş(a)nıtunğ :
 ý(a)zıka t(e)gi : sü̇l(e)d(i)m : t(a)luyka : kiç(i)g : t(e)gm(e)d(i)m : bir(i)g(e)rü : toqkuz :
 (e)rs(i)nke : t(e)gi : sü̇l(e)d(i)m : tü̇pütke : kiç(i)g : [t(e)g]m(e)d(i)m : kuurıg(a)ru :
 y(e)nçü̇ ü̇g[(üz)] k(e)çe : t(e)m(i)r k(a)p(i)ğka : t(e)gi : sü̇l(e)d(i)m : yır(i)ğ(a)ru :
 y(i)r b(a)ý(i)rkuu : yiringe : t(e)gi : sü̇l(e)d(i)m : bunça : yirke : t(e)gi : ýor(i)td(i)m :
 ötü̇k(e)n : yışda : yig : idi yök : (e)rm(i)ş : il tuş(i)k : yir : ötü̇k(e)n : yış (e)rm(i)ş : bu
 yirde : ol(u)r(u)p : t(a)bg(a)ç : bođ(u)n birle tü̇z(ü)lt(ü)m (KT G 3-5).*

Köl Tigin'in ölümü üzerine dönemin Tang İmparatoru Xuanzong tarafından yazılıp Çinli ustalar tarafından Köl Tigin yazıtının batı yüzüne işlenen Çince metinde yer alan samimi ifadeler de Çinlilerle Türkler arasındaki yakın ilişkiyi ve dostluğu açıkça ortaya koyar niteliktedir (Alyılmaz, 2005: 57-68).

Aşina / Ashinas / A-shi-na boyunun (Ôsawa, 2011: 425-444) kontrolündeki Türk boy ve topluluklarının I. ve II. (Kök)türk Kağanlığı dönemlerinde (özellikle de Bilge Tonyukuk'un danışmanlığındaki Bumın Kağan, İltiş Kağan, Kapagan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde) her türlü zorluğa ve sıkıntıya rağmen bilge ve savaşçı kağanları ve kumandanları sayesinde hem kendi topraklarında hem de sonradan elde edilen topraklarda büyük itibar kazandıkları; güçlü ve saygın devlet olarak tarih sahnesinde yer aldıkları bilinmektedir. Ancak Bilge Kağan'ın ölümünden (734) sonra (Kök)türk devletinin başına geçen yöneticilerin (kağan ve kumandanların) devlet içinde baş gösteren karışıklıkları önleyememeleri, dışarıdan gelen tehlikeleri de bertaraf edememeleri yüzünden önemli itibar ve toprak kayıpları yaşanır. Bunun üzerine öteden beri yönetimle sorunlar yaşayan ve adları (Kök)türk yazıtlarında genelde **Oğuz** veya **Dokuz Oğuz** olarak geçen Uygurlar, (Kök)türklerin gün geçtikçe azalan ve itibarsızlaşan

egemenliklerine son vermek için Basmlılar ve Karluklar başta olmak üzere Türk boy ve toplulukları ile iş birliği yapıp 742 yılında (Kök)türk Kağanı Kutlug'u öldürerek işbaşına geçtiler. Yapılan anlaşma gereği Karluklar Batı yabguluğunu; Uygurlar ise, Doğu yabguluğunu ele geçirirler. Bu sırada (Kök)türklerin başına geçmiş olan Ozmış Kağan'a karşı sefer düzenleyen Uygurlardan Moyun Çor 743 yılında Ozmış Kağan'ı öldürüp (Kök)türk Kağanlığı'nın egemenliğine tamamen son verir:

....ğ(i)n : ý(a)m(a)şđ : bñgu ýoñđ(i)m : ozm(i)ş t(e)g(i)n : uđ(a)rg(a)nñu : ýoñyur : t(e)di : (a)m algılt(e)diköm(ü)r t(a)ğda ý(a)ř ög(ü)zde : üç tuğl(i)ğ türik bođ(u)ñka : (a)nñu : y(e)t(i)nñç (a)ý : tört : y(e)g(i)rmike (a)nñu : toqñ(a)ř(i)m : k(a)ñ(a)nñu : ýok boñu : türik : bođ(u)n(u)ğ (a)nñu : (i)çg(e)rt(i)m : (a)nñu : ý(a)ña : ozm(i)ş t(i)g(i)n k(a)ñ boñu : koñy yılğa : ýoñđ(i)m : ile (bize) katıldı. Bin kişilik askeri birlik ile yürüdüm. “Ozmış Tigin Udargan'dan (bize doğru) yürüyor” dedi. “(git ve) onu (tutsak) al!” dedi. Kömür Dağ'da ve Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk halkına yedinci ayın on dördünde..... Orada dövdürttüm. Han(ların) orada (tutsak) aldım. (Ordusu) orada yok oldu. Türk halkını orada (kendime) bağladım. Oradan tekrar..... Ozmış Tigin Han oldu. Koyun yılında (MS 743) (üzerine) yürüdüm (Ta D 6-9; Mert, 2009: 155-159).

sü yorıdı : öz(ü)m(i)n : öngre : bñga : b(a)şı : ıđ(d)ı : k(e)yr(e)de : öngd(ü)n : ý(a)nñ(a)ç(i)mđa : koñy(i)ğ : to.....içg(e)r(i)p : ý(a)ña : ýoñđ(i)m keyre : b(a)şnñta : üç birküde : k(a)ñ süsi : k(a)ñ(i)ñ(i)m : (a)nñta....irt(i)m k(a)ra : kum (a)şm(i)ş : kög(e)rde : köm(ü)r t(a)ğda : ý(a)ř ög(ü)zde : üç tuğl(i)ğ : türik bođ(u)ñozm(i)ş : t(i)g(i)n : k(a)ñ boñm(i)ş : koñy yılğa : ýoñđ(i)m : ek(i)nñti : süng(ü)ş... (a)ý : (a)ñ(i) : ý(a)nñka : t.....tuđ(i)m : k(a)ñunñ : (a)nñta : (a)ñ(i)m : türik bođ(u)ñ : (a)nñta : ıñğ(a)ru : ýok boñu : Ordu sefere çıktı. Beni doğuya binbaşı olarak gönderdi. Keyre'de doğudan döneceğim zaman koyunlu Kendime bağlayıp yine yürüdüm. Keyre Başı'nda Üç Birkü'de han ordusukatıldım. Orada Yetiştim. Kara Kum'u aşmış, Köger'de, Kömür Dağı'nda, Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk boyu Ozmış Tigin Han olmuş. Koyun yılında (MS 743) ordu sevki ettim. İkinci savaşay altıncı gününde (Ozmış Kağan'ı) ele geçirdim. Hatununu orada aldım. Türk halkı bunun üzerine yok oldu (ŞU K 6-10; Mert, 2009: 215-217).

(Kök)türk Devleti'nin yıkılmasından sonra Ötüken'de kurulan yeni yönetimin ilk kağanı “Kutlug Bilge Köl Kağan” (Ku-tu-lu Pi-Chia Chüeh Ko-han / Gudulu Bijia kue kohan) olur (744). Dokuz Oğuzların / Uygurların (Kök)türk yönetimine son verip işbaşına gelmelerinde önemli rol oynayan Tang İmparator(luğ)u, kısa sürede Kutlug Bilge Köl Kağan ve yönetimini tanıdığını; onlarla dostane ilişkiler içinde güzel işler yapacaklarını bildirir. Bunun göstergesi olarak da Tang İmparator(luğ)u tarafından Kutlug Bilge Köl Kağan'a önce “Feng-ı Wang” adı sonra da “Huai-jen” unvanı verilir (İzgi, 1985: 245-264; Mackerras, 2000: 425; Çandarlıoğlu, 2004: 13; Mert, 2009: 21, Osawa, 2011: 425-444).

Uygurlar, Kutlug Bilge Köl Kağan zamanında önce Basmilları ve Karlukları mağlup ederek Türk boy ve toplulukları üzerinde tam bir üstünlük kurup birlik ve bütünlüğü sağlar; sonra da (Kök)türklerin son dönemlerinde kaybedilen toprakları geri alıp büyük başarı ve itibar kazanırlar.

Kutlug Bilge Köl Kağan ve oğlu Moyun Çor Kağan'ın akıllı politikaları sayesinde Hunların eski toprakları (doğuda Szuwei'e; batıda Altın Dağları'na; güneyde Gobi Çölü'ne kadar olan coğrafya) tekrar kontrol altına alınır. Tam bir güven ve huzur ortamı sağlanmışken 747 yılında Kutlug Bilge Köl Kağan ölür ve yerine oğlu Moyun Çor Kağan / Bayan Çor Kağan (Mo-yen-ço / Moyancho) "Tengride Bulmuş El Etmiş Bilge Kağan" sıfatıyla tahta geçer.

*Cengiz ALYILMAZ Moyun Çor Kağan yazıtı ile (Moğolistan Şine Us Bölgesi)
(Foto: Murat YAKAR)*

Kutlug Bilge Köl Kağan'ın başarılarında büyük pay sahibi olan Moyun Çor Kağan kendi döneminde de çok önemli işler başarır. Nitekim içeride (tıpkı (Kök)türk döneminde olduğu gibi bu dönemde de) zaman zaman yönetime başkaldıran Oğuzlara, Türgişlere, Karluklara, Çiklere, Kırgızlara, Tatarlara karşı seferler düzenler; dışarıda ise, Çin ile ilişkileri düzenleyip Çin'deki isyanları bastırmak için kendinden yardım isteyen Tang İmparatoru Hsüan-tsung'a yardımlarda bulunur.

Çinlilerin Talas Savaşı'nda (751) Araplara karşı yaşadıkları yenilgi sonrasında Çin'de (anne tarafından Türk olan) Çinli general An Lushan isyan çıkararak Çin'in başkentleri Loyang ve Chang'an'ı ele geçirir. Tang İmparatoru Hsüan-tsung, savaşçılığı ile ün yapmış olan Uygur Kağan'ı Moyun Çor'dan yardım ister. Hsüan-tsung'un yardım talebine olumlu cevap veren Moyun Çor Kağan, kardeşi komutasında güçlü askerî birlikler göndererek (bazı seferlere de bizzat kendisi katılarak) isyanları bastırır. Moyun Çor Kağan, Çinlilerle Tibetliler arasında yapılan savaşları da Çin'in kazanmasında önemli rol oynar. Bu durum Çinlilerle Uygurlar arasındaki dostane ilişkilerin doruğa ulaşmasına vesile olur. Tang İmparatorluğu ile Uygur Kağanlığı arasında 756 yılında anlaşmalar yapılarak Uygur kağanlarına Çinli prenses gönderilmesi ve Uygurlara her yıl 20 bin top ipek ödenmesi kararlaştırılır. Bu anlaşmanın bir gereği olarak da 758 yılında İmparator Hsüan-tsung tarafından (daha önce iki evlilik yapmış olan) kızı Ningguo, Moyun Çor'a prenses olarak gönderilir. Ningguo'nun Moyun Çor'a prenses olarak gelmesinin üzerinden bir yıl geçmeden (759) Moyun Çor Kağan ölür ve yerine ikinci oğlu Böğü Kağan / Bugu Kağan (Yitijian / Tengli Mouyu / Tenri Mouyu) tahta geçer.

Böğü Kağan zamanında (762 yılında) bu sefer Şi Çav-i liderliğinde Çin'de isyanlar olur. Bu isyanları bastırmak için yardım istenen Böğü Kağan'ın bizzat kendisi orduları idare ederek isyanları bastırır. Daha sonra Çin'in artık eski gücünden uzak olduğunu, Çin'de ciddi bir yönetim boşluğunun bulunduğunu düşünen Böğü Kağan, Çin'i egemenlik alanı içene katmak ister. Ancak Çinli kayınpederi (Prenseshi Ningguo'nun babası) Bugu / Puku Xuai'an onu bu düşüncesinden vazgeçirir. Bugu Xuai'an'ın 765 yılında ölümünden sonra Böğü Kağan, Dokuz Oğuzların Çin'i ele geçirme yönündeki isteklerine uyar. Böğü Kağan'ın Çin'e karşı tavrında İmparator Taizong'un (762-779) ölümü, yeni imparatorun tecrübesizliği ve Soğduların kışkırtmaları da önemli rol oynar. Ancak Böğü Kağan'ın veziri olan Tun Baga Tarkan, *Çin'i ele geçirme düşüncesinin yanlış olduğunu; Çin'in kendilerine bir zararı olmadığını; Çin topraklarının Mao-tun'dan / Modu'dan bu yana yabancılar tarafından tamamen zaptedilemediğini; zaptedilse bile buralarda tutunmanın mümkün olmayacağını* kendisine söyler. Bu uyarıları dikkate almayan Böğü Kağan, veziri Tun Baga Tarkan tarafından 779 yılında öldürülür (İzgi, 1986: 19-22; Mackerras, 2000: 426-427; Çandarlıoğlu, 2004: 16-21;

Mert, 2009: 22-23; Almas, 2010: 142-144).

“Alp Kutlug Bilge Kagan” sıfatıyla tahta geçen Tun Baga Tarkan döneminin ilk yıllarında Uygur - Çin ilişkilerinde ciddi sıkıntılar yaşanır. İmparator T'ai-tsung zamanında Çin'in başkentinde yaşayan ve kendilerini Uygurların bu bölgedeki temsilcisi olarak gören Dokuz Oguzlarla Çin yönetimi arasında öteden beri süren anlaşmazlıklar çatışmaya dönüşür. Bu çatışmada Dokuz Oğuzların lideri durumunda bulunan ve Tun Baga Tarkan'ın amcası olan Tudun Çinliler tarafından öldürülür. Bu hadise Çin - Uygur ilişkilerinin gerilmesine neden olur. Karşılıklı olarak gönderilen elçiler ve Tun Baga Tarkan'a “Kutlug Bilge Konçuy” unvanıyla prenses olarak gönderilen Yun'an ilişkilerin düzelmesine vesile olur. Tun Baga Tarkan, Prenses Yun-an'la iki yıl evli kaldıktan sonra ölür. Tun Baga Tarkan'ın ölümünden sonra 789 yılında tahta “Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan” sıfatıyla oğlu Taras (To-lo-ssu / Doluosi) geçer. Ancak Taras Kağan 790 yılında hanımı tarafından zehirlenerek öldürülür. Onun ölümünden sonra kardeşi kendini kağan ilan eder. Ancak kardeşinin bu tavrı devletin ileri gelenleri tarafından uygun bulunmaz. Taras Kağan'ın yerine yaşı küçük olmasına rağmen oğlu Ay Çor (Acho / Fengcheng) tahta oturtulur. Ay Çor tahta oturtulduğunda henüz 16 - 17 yaşlarında olduğu için onun adına kararları veziri Hsieh Yü chia-ssu / Xie Yujiasi (İl Ögesi) verir. Uygurların Ay Çor Kağan zamanında girilen savaşlarda alınan yenilgiler yüzünden ciddi anlamda itibar kaybına uğradıklarını belirtmek gerekir. Ay Çor'un 795 yılında ölümünün ardından oğlu olmadığı için tahta herkesin çok sevdiği başvezir Kutlug Bilge getirilir. “Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan” sıfatıyla tahta geçen Kutlug Bilge aslında Ediz boyundan olmasına rağmen o da “Yaglakar” unvanını kullanır. Onun döneminde Kırgızlar, Tibetliler, Karluklar mağlup edilerek Beşbalık ve Turfan bölgelerinde kontrol sağlanır; Kırgızların ellerindeki demir ve altın yataklarının kontrolleri Uygurların ellerine geçer. Yaptığı savaşlarda geniş topraklar ve büyük ganimetler elde eden Kutlug Bilge Kağan 805 yılında ölür. Onun yerine de “Tengride Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan” (805-808) tahta geçer. “Tengride Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan”dan sonra Uygur tahtına sırasıyla şu isimler geçmiştir:¹

“Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan” (808-821); “Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan” (821-824); “Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan” (Kasar Tigin) (824-832); “Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan” (Hu Tegin) (832-839); Ho-sa Tegin (839-840) (İzgi, 1986: 9-44; Mackerras, 2000: 425-458; Çandarlıoğlu, 2004: 13-33; Gömeç, 2008: 257-264; Mert, 2009: 22-23; Ercilasun, 2009: 5-12; Almas, 2010: 132-154).

¹ Xi'an'da bulunan Karı Çor Tigin yazıtının hem (Kök)türk harfli Türkçe bölümündeki hem de Çince bölümündeki olaylar Uygur tarihinin ve Çin - Uygur ilişkilerinin 795 yılına kadar olan dönemi ile ilgili olduğu için makalede Uygur tarihinin 795 yılına kadar olan dönemi konuyla ilgili kaynaklardan yararlanılarak değerlendirilmiş; sonraki dönemlerde işbaşına gelen kağanların ise yalnızca adları ve iktidar yılları zikredilmiştir.

2. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar Üzerine:

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk harfli yazıtları kendi içinde iki grupta incelemek mümkündür:

- **Kâğıda Yazılı (Kök)türk Harfli Yazıtlar:**

Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Uygur Özerk Bölgesi, kâğıda yazılı (Kök)türk harfli yazıtların en fazla olduğu coğrafyadır. Tarihte bu topraklarda yaşayan farklı Türk boylarının (başta Uygurlar olmak üzere) (Kök)türk harfleriyle vücuda getirdikleri eserlerin dinî ve felsefi içerikli olanlarının (dinî çevrelerce yazılanlarının) yanında sosyal hayatla, alfabeyle, atasözleriyle, falla ve (batıl) inanışlarla ilgili olanları da vardır.

Büyük bölümü ait oldukları Turfan ve çevresindeki mağara ve tapınlardan alınarak ülke dışındaki (Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya...) enstitülere, müzelere ve kütüphanelere götürülmüş olan kâğıda yazılı (Kök)türk harfli yazıtların en derli toplu ve en kapsamlı olanı 104 satırdan oluşan “*İrk Bitig*” adlı fal kitabıdır (Orkun, 1994; Sertkaya, 1995; Tekin, 2004; Alyılmaz, 2007).

- **Diğer (Kök)türk Harfli Yazıtlar:**

Çin Halk Cumhuriyeti'nde (özellikle de Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Turfan ve çevresinde) tespit edilen (Kök)türk harfli yazıtlar şunlardır:

Cimsar'da bulunan ve hâlen Beş Balık Müzesi'nde muhafaza edilen dikili taş üzerindeki 1 satırlık yazıt; Turfan Müzesi'nde muhafaza edilen Çince yazıt üzerindeki 1 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Turfan Müzesi'nde muhafaza edilen Çince yazıt üzerindeki 3 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Yargol'daki 4 Numaralı Mağara'da bulunan ve satır sayıları 1-2 arasında değişen 9 ayrı (Kök)türk Harfli yazıt ve damgalar; Yargol'daki 7 Numaralı Mağara'da bulunan 1 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Hoten'de bulunup Pekin'deki Millî Kütüphane'de muhafaza edilen ve 15 karakterden oluşan bir metni üzerinde barındıran “Hoten Çubuğu” adını verdiğimiz yazıt; Xi'an'da bulunan 17 satırlık Karı Çor Tigin yazıtı, Kumtura Mağaraları'ndaki (Kök)türk Harfli yazıtlar, Dunhuang Mağaraları'ndaki (Kök)türk Harfli yazıtlar, İç Moğolistan'da bulunan 1 satırlık yazıt.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk ve Uygur harfli yazıtların yanında (Kök)türk ve Uygur dönemlerinde Türk kağan ve kumandanları tarafından Sanskritçe, Tibetçe, Soğdca ve Çince olarak yazılmış yazıtlar da bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri I. (Kök)türk Devleti'nin güçlü kağanı Mukan / Muhan Kağan'ın torunlarından Ni'li (Niri) Kağan'a ait taşbaba üzerine işlenmiş 21 satırdan oluşan Soğdca yazıttır (Alyılmaz, 1991: 25-31).

3. Karı Çor Tigin Yazıtı:

3.1. Yazıtın Adı:

Tang imparatoru tarafından kendisine anıt mezar yaptırılan Uygur prensinin yazıtın (Kök)türk harfli Türkçe bölümünde geçen (𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰇𐰏𐰤𐰌 / k(a)rı çor tig(i)n) ve Çince bölümde geçen (葛逻王子 / Ge Chuai) adı dikkate alınarak yazıtı tarafımızdan “*Karı Çor Tigin yazıtı*” adı verilmiştir.

Yazıtın bulunduğu yerin adı (Xi'an) esas alınarak yazıtın “*Xi'an yazıtı*” olarak adlandırılması da mümkündür.

3.2. Yazıtın Bulunduğu Yer ve Önemi:

Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk harfli yazıtlar, (yukarıda da belirtildiği üzere) daha ziyade Uygur Özerk Bölgesi, İç Moğolistan ve Kansu / Gansu bölgelerinde tespit edilmiştir.

Xi'an'ın Çin Halk Cumhuriyeti içindeki yerini gösteren harita

Karı Çor Tigin yazıtı ise, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Shaanxi (陝西) Eyaleti'nin merkezi; Çin'in tarihî başkentlerinden **Xi'an**'ın (西安 / *Xī'ān* / Hsi-An, Chang'an) (34°16'N 108°54'E) **Zhang Du Yuan** (张杜原) Bölgesi'nde / Semti'nde (34°10'N 108°54'E) bulunmuştur.

Çin'in büyük hanedanlarına (Zhou, Qin, Han, Sui ve Tang) başkentlik eden Xi'an, Çin kültür ve uygarlığının doğduğu ve geliştiği en önemli yerlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Yaklaşık 3 bin yıllık bir geçmişe sahip olan ve Çin'in en eski antik şehirleri arasında yer alan Xi'an, üzerinde barındırdığı tarihî eserler ve arkeolojik kalıntılarla açık hava müzesi görüntüsü taşır.

Çin'in ilk imparatoru olarak kabul edilen Qin Shi Huangdi'nin (MÖ 247 - MÖ 210) ölümünden önce bizzat kendisi tarafından yaptırılan Xi'an'daki anıt mezar alanında bulunan terrakotta heykellerinin genel durumunu yansıtan bir görüntü (<http://china.cnr.cn/xwwgf/>)

Xi'an'da Tang Dönemine ait (içinde İmparator Gaozong (Li Zhi / 628-683) ve eşi Wu Zetian'ın mezarlarını barındıran) Qianling anıt mezar külliyesinin giriş bölümünden genel görüntü (<http://translate.google.com.tr/>)

Xi'an, Roma'ya kadar uzanan tarihî İpek Yolu'nun başlangıç noktasıdır. İpek Yolu'nun işlek olarak kullanıldığı dönemlerde Xi'an, idari karar merkezi olmasının yanında sanatın, edebiyatın ve ticaretin merkezi de olmuştur.

Tarihin her döneminde Çinliler için ayrı bir yere ve öneme sahip olan Xi'an, İpek Yolu sayesinde diğer milletlerin de kayıtsız kalamadığı bir cazibe merkezine dönüşmüş; zamanla hem Çinlilerin hem de Çin'le ilişki hâlinde olan milletlerin ve toplulukların kaynayıp karıştıkları, birlikte yaşadıkları, tarihî şehirlerden biri hâline gelmiştir. Çin imparatorları da dünyanın yönetim merkezi olarak gördükleri Xi'an'ı her türlü tehlikeden korumak ve İpek Yolu'nun güvenliğini sağlamak için politikalar geliştirmiş; bu politikalar sayesinde yarı göçebe olarak yaşayan Türk boy ve topluluklarının bir kısmının Xi'an ve çevresine yerleşmelerine izin vererek onların askerî gücünden ve savaşçı özelliklerinden yararlanmışlardır.

Çin imparatorları hem yönetimde kalabilmek hem de Xi'an'ın ve İpek Yolu'nun güvenliğini sağlayabilmek amacıyla zaman zaman Türk kağan ve kumandanlarının yardımlarına ihtiyaç duymuş; kendilerine yardıma gelip savaşlarda başarı gösterenleri ödüllendirmiş; bu savaşlarda ölenleri de unutturmamak için adlarına anıt mezarlar yaptırmışlardır. Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in mezarının ve ona ait mezar kitabesinin Xi'an'da bulunmasının gerçek sebebi de işte budur.

Uygurların Yağlakar sülalesinden, Çabış Tigin'in oğlu, Kan Tutuk'un yeğeni Böğü Bilge Tengri Kan'ın küçük kardeşi Karı Çor Tigin, Tang İmparatoru **Tai Tsung** (Dai Zong / Dai Zōng / Daizong) zamanında (Zhen Yuan saltanat devresinin onuncu yılında yani 794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a gelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılır.

Uygur Prensi Karı Çor Tigin, henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. Tang İmparatoru (**tabgaç kan**) **Daizong** onun adına bugün Xi'an'ın 10 km güneybatısında bulunan **Zhang Du Yuan** (张杜原) Bölgesi'nde (30°10'N 108°54'E) bir anıt mezar yaptırır ve üzerine Çince ve Türkçe [(Kök)türk harfleriyle Uygurca] metinlerden oluşan bir yazıt koydurur.

Uygur Prensi Karı Çor Tigin'e ait bu yazıt ve mezara ait bir işlemeli taş / kapak taşı 2010 yılında Zhang Du Yuan'lı bir köylü tarafından bulunduğu yerden alınarak Xi'an'da pazarda satılırken "**Tang West Market Museum**" görevlileri tarafından fark edilerek (satın) alınıp müze envanterine kaydedilir.

Karı Çor Tigin yazıtının getirildiği bölgeyi (Zhang Du Yuan) ve bugün sergilendiği "Tang West Market Museum"un yerini gösteren harita

Karı Çor Tigin yazıtı ve Karı Çor'un mezarına ait işlemeli taş, pek çok Çince yazıt ve arkeolojik envanterle birlikte Çin'in ilk özel müzesi olma özelliği taşıyan “**Tang West Market Museum**”da (大唐西市博物馆) (34°14'N 108°54'E) sergilenmektedir.²

“Tang West Market Museum” ve önündeki “İpek Yolu Anıtı”nın görüntüsü

Karı Çor Tigin yazıtının sergilendiği salonun genel görüntüsü

² Karı Çor Tigin yazıtının bulunup korunmasını sağlayan; bizlere yazıt üzerinde çalışma izni veren; Xi'an'da yazıt ile ilgili anlamlı ve önemli bir toplantı düzenleyip ev sahipliği yapan Shaanxi Jiaxin Industry Group Genel Başkanı Lu JIANZHONG'a, Prof. Dr. Hu JI'ye, Tang West Market Museum yetkililerine ve çalışanlarına en içten teşekkürlerimi iletiyorum.

*Cengiz ALYILMAZ televizyon kanalları karşısında
“Tang West Market Museum”da Karı Çor Tigin yazıtını okurken
(Foto: Semra ALYILMAZ)*

3.3. Karı Çor Tigin Yazıtının Ölçüleri:

Karı Çor Tigin yazıtı 39x40 cm ölçülerinde granitten yapılmış kare biçimindeki bir taşın sol tarafına yukarıdan aşağıya doğru 29 cm'lik bir alana yazılmıştır. Yazıtın (Kök)türk harfli kısmının eni 4-5,5 cm arasında değişmektedir.

Karı Çor Tigin yazıtının ölçülerini yansıtan tasarım (Levent ALYAP)³

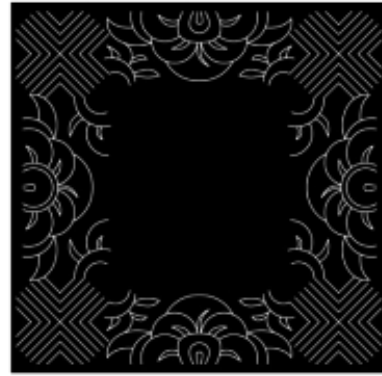
Cengiz ALYILMAZ ve Murat YAKAR yazıt üzerinde çalışırken (Foto: Semra ALYILMAZ)

³ Yazıtın ölçülerini yansıtan tasarım, Cengiz ALYILMAZ, Murat YAKAR ve Semra ALYILMAZ tarafından yazıt üzerinde yapılan fotogrametrik ölçümler ve tespitler değerlendirilerek Levent ALYAP tarafından hazırlanmıştır.

Ekleme: Karı Çor Tigin yazıtının sergilendiği “Tang West Market Museum”da Uygur Prensi Karı Çor Tigin’in anıt mezarına ait 39x40 cm ölçülerinde granitten yapılmış kare biçiminde üzerinde bitkisel motifler bulunan bir de “kapak taşı” / işlemeli taş bulunmaktadır.

Üzerinde bitkisel motifler bulunan kapak taşının görüntüsü

Kapak taşının üzerindeki işlemlerin çizimi (Çizim: Levent ALYAP)

Kapak taşının etrafındaki bitkisel motiflerin çizimi (Çizim: Levent ALYAP)

3.4. Karı Çor Tigin Yazıtında Kullanılan Alfabe:

Karı Çor Tigin yazıtının Türkçe (Uygurca) kısmı (Kök)türk yazısıyla yazılmıştır.⁴ Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan karakterler / işaretler ve bunların ses değerleri aşağıdaki gibidir.⁵

	Yuvarlak				Düz			
	Geniş		Dar		Geniş		Dar	
Kalın	𐰇	o	𐰇	u	𐰇	a	𐰇	ı
İnce	𐰇	ö	𐰇	ü	𐰇	e	𐰇	i

Tablo 1: Ünlüleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

İnce	Harf çevirimi	Kalın	Harf çevirimi
𐰇	b	𐰇	ḃ
-	-	𐰇	ḋ
𐰇	g	𐰇	ḡ
𐰇	k	𐰇	ḱ
𐰇	l	𐰇	ḷ
𐰇	n	𐰇	ṅ
𐰇	r	𐰇	ṛ
𐰇	s	𐰇	ṣ
𐰇	t	𐰇	ṭ
𐰇	y	𐰇	ṽ

Tablo 2: Ünsüzleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

Ortak karakterler	Harf çevirimi
𐰇	ç
𐰇	m
𐰇	z
𐰇	ş

Tablo 3: Tek karakterle karşılanan ünsüzler ve ses değerleri

Çift ünsüzler	Harf çevirimi
𐰇	ṅḡ
𐰇	ṅḱ

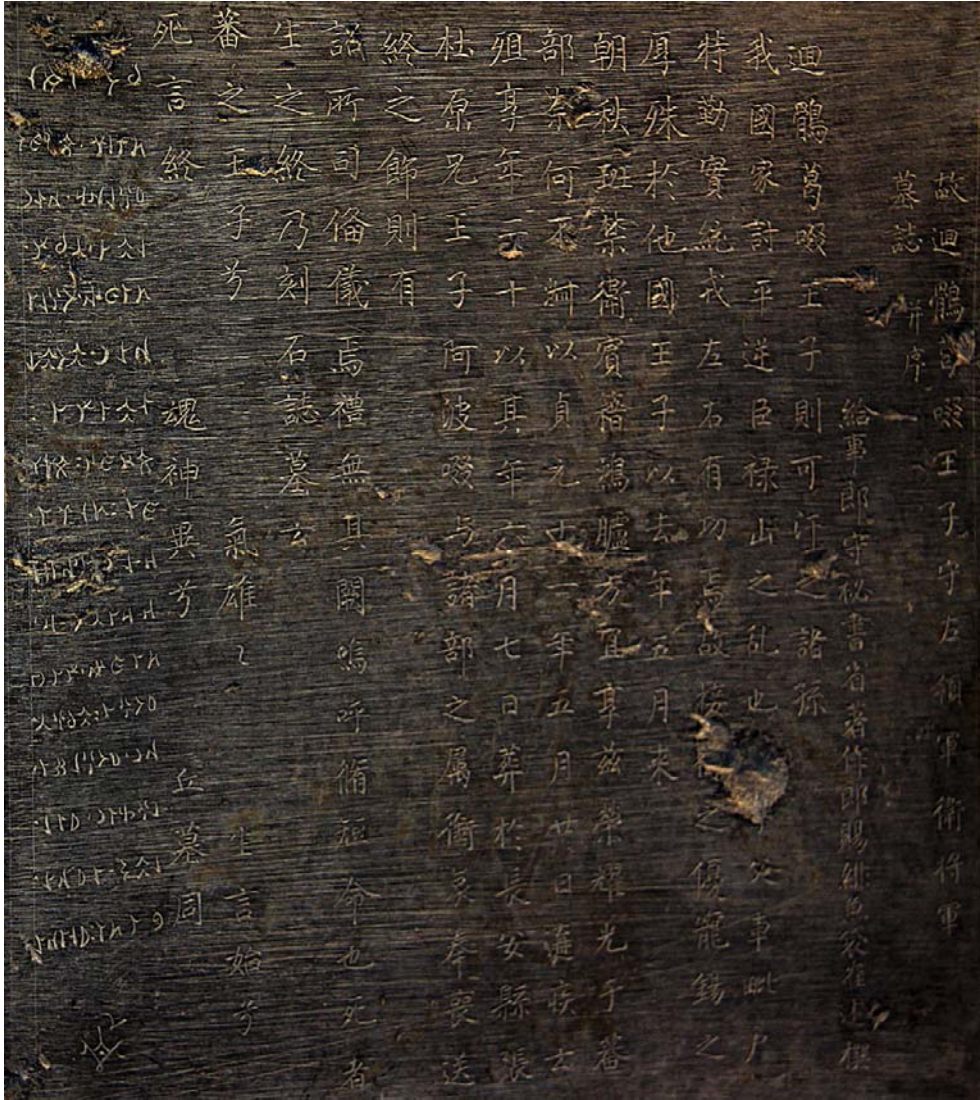
Tablo 4: Çift ünsüzleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

⁴ Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)Türkçe kısmının epigrafik belgeleri Cengiz ALYILMAZ tarafından; Çince kısmının epigrafik belgeleri Luo XIN tarafından; yazıtın fotogrametrik ölçümleri ve belgeleri ise Murat YAKAR ve Semra ALYILMAZ tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu belgelerden elde edilen bilgiler daha sonra *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi* Sanat Danışmanı Levent ALYAP tarafından teknolojik ortamda değerlendirilerek Karı Çor Tigin yazıtının paleografik ve kaligrafik özelliklerini yansıtan ve *Xian Inscription* adı verilen bir font yapılmış; bu çalışmada da anılan font kullanılmıştır. Yazıtın belgelenmesinde ve fontun yapımında gösterdikleri özverili çalışmalarından dolayı ekip arkadaşlarıma içten teşekkürlerimi sunarım.

⁵ Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan alfabe sistemi gösterilirken Osman MERT tarafından hazırlanan *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes - Tariat - Şine Us* (Ankara, 2009) adlı eserdeki alfabe gösterim sisteminden yararlanılmıştır.

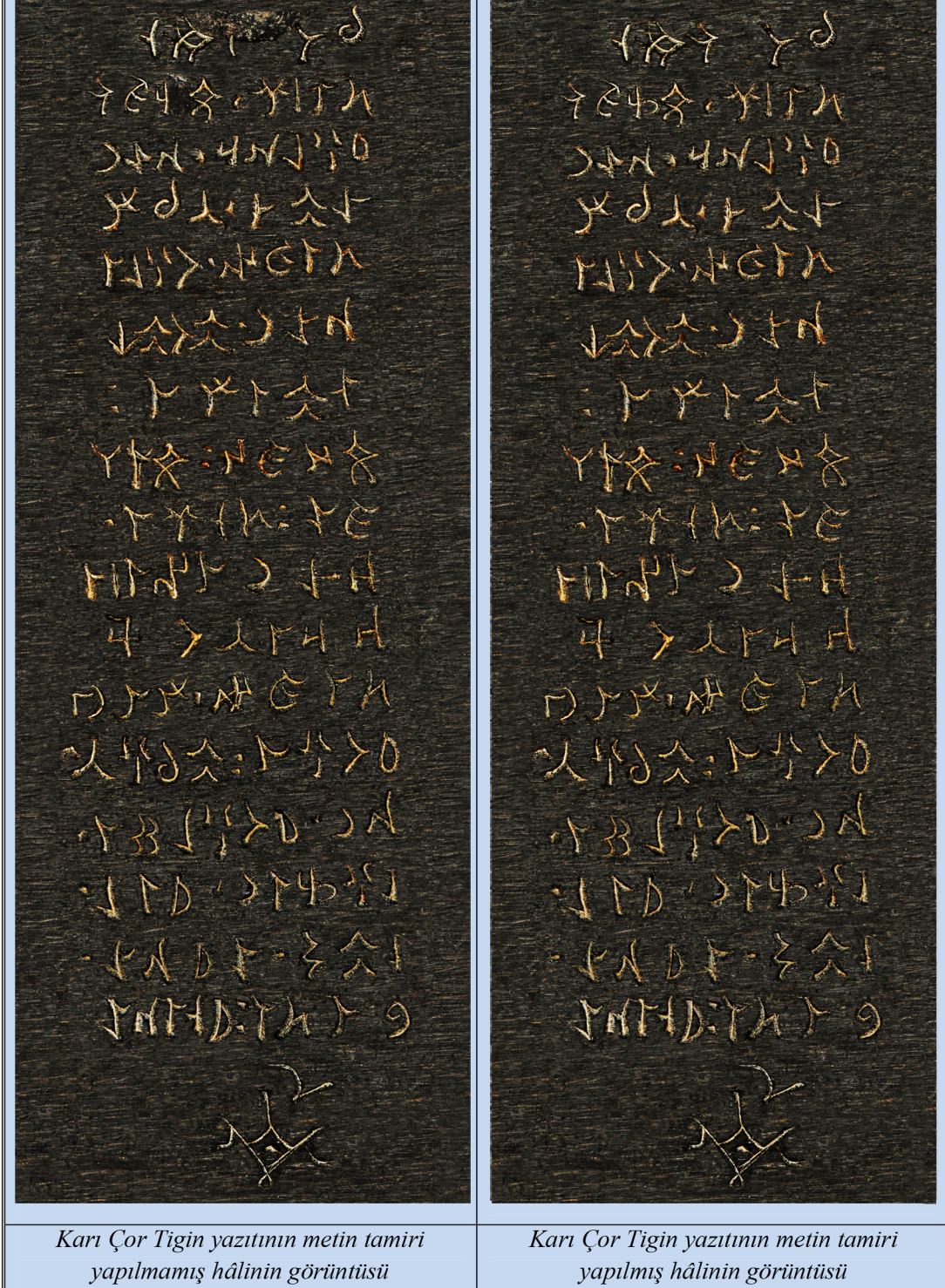
3.5. Karı Çor Tigin Yazıtının Orijinal Metni, Yorumlu Yazı Çevirimi ve Türkiye Türkçesine Aktarımı:

Tang İmparatoru Tai Tsung'un emriyle saray ustalarına yazdırılan Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli bölümünde 17 satır bulunmaktadır. Yazıtın 1. ve 2. satırlarında bulunan iki sözcükte geride kalan tarihî süreçte kırılmalar meydana gelmiştir. Söz konusu sözcükler tarafımızdan uygulanan farklı epigrafik yöntem ve teknikler sayesinde tespit edilerek metnin tamamının çözümü gerçekleştirilmiştir.

Karı Çor Tigin yazıtının genel görüntüsü (Foto: Semra ALYILMAZ)⁶

⁶ Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili genel ve ayrıntılı görüntüler yayım aşamasındaki *Çindeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar* adlı çalışmamızda bulunduğundan bu makalede sınırlı sayıda görüntüye yer verilmiştir.

Paleografik ve kaligrafik açıdan (Kök)türk harfli yazıtlar içinde ayrı öneme sahip olan yazıtın orijinal metni, yorumlu yazı çevirimi ve Türkiye Türkçesine aktarımı şöyledir:

Yazıtın Orijinal Metni	Yazıtın Yorumlu Yazı Çevirimi	Yazıtın Türkiye Türkçesine Aktarımı
𐰇𐰆𐰏𐰐	bū k(i)m(i)ng	“Bu (mezar) kimin(dır)? / Bu (mezarda yatan) kim(dır)?”
𐰇𐰆𐰏𐰐 · 𐰇𐰆𐰏𐰐	tis(e)r · b(e)zg(e)k	dese(niz): (Bu mezar): Titretici / korkutucu / heybetli
𐰇𐰆𐰏𐰐 · 𐰇𐰆𐰏𐰐	yağl(a)k(a)r · қаn	Yaglakar Han (boyundan / sülalesinden birine aittir).
𐰇𐰆𐰏𐰐 : 𐰇𐰆𐰏𐰐	atı : ç(a)b(ı)ş	(Onun) adı (ve şeceresi şöyledir): Çabış
𐰇𐰆𐰏𐰐 : 𐰇𐰆𐰏𐰐	tig(i)n : oğlı	Tigin’in oğlu;
𐰇𐰆𐰏𐰐 · 𐰇𐰆𐰏𐰐	қаn тұтук ·	Han Tutuk(un)
: 𐰇𐰆𐰏𐰐	aşı: :	yeğeni;
𐰇𐰆𐰏𐰐 : 𐰇𐰆𐰏𐰐	bögü : bil(-)	Bögü Bil-
· 𐰇𐰆𐰏𐰐 : 𐰇𐰆𐰏𐰐	ge : t(e)ngri ·	-ge Tengri
𐰇𐰆𐰏𐰐 𐰇𐰆𐰏𐰐 𐰇𐰆𐰏𐰐	қаn inisi	Han(in) küçük kardeşi;
𐰇𐰆𐰏𐰐 𐰇𐰆𐰏𐰐	k(a)rı çor	Karı Çor
𐰇𐰆𐰏𐰐 𐰇𐰆𐰏𐰐 𐰇𐰆𐰏𐰐	tig(i)n şını	Tigin. (Karı Çor Tigin’in) mezarı
· 𐰇𐰆𐰏𐰐 : 𐰇𐰆𐰏𐰐	yoğı : t(a)bğ(a)ç ·	(ve) yoğ / ölüm (tören)i Tabgaç / Çin
· 𐰇𐰆𐰏𐰐 𐰇𐰆𐰏𐰐 · 𐰇𐰆𐰏𐰐	k(a)n · yoğl(a)dı ·	İmparatoru (tarafından) yapıldı
· 𐰇𐰆𐰏𐰐 · 𐰇𐰆𐰏𐰐	l(a)ğzın · yıl ·	Domuz yılı(nın)
· 𐰇𐰆𐰏𐰐 · 𐰇𐰆𐰏𐰐	(a)lt(i)nc · ayka ·	altıncı ayının
𐰇𐰆𐰏𐰐 : 𐰇𐰆𐰏𐰐	yiti : yangıka	yedisinde.

Karı Çor Tigin yazıtının yarlık / ferman şeklinde hazırlanmış tasarımı

(Levent ALYAP)

3.6. Karı Çor Tigin Yazıtı ile İlgili Açıklamalar:

3.6.1. Metnin İçeriği ve Sistemi:

Karı Çor Tigin yazıtının metni kısa olmasına rağmen, kendi içinde sistematik bir bütünlüğe sahiptir. Nitekim üçüncü şahsın bakış açısıyla anlatılan yazıt, esas itibarıyla **giriş**, **gelişme** ve **sonuç** niteliği taşıyan üç bölümden oluşur:

- **Yazıtın Giriş Bölümü:**

Anlatıcının ᠠᠨᠯᠠᠳᠢᠴᠢᠨ ᠶᠢᠰᠢᠳᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠶ᠋ᠢᠨ / “bu k(i)m(i)ng tis(e)r (“Bu (mezar) kimin(dir)?” dese(niz)) diye başladığı cümle yazıtın **giriş bölümünü** oluşturmaktadır.

- **Yazıtın Gelişme Bölümü:**

Yazıtın gelişme bölümünde adına anıt mezar yaptırılan ve yazıt yazdırılan kişinin (**Karı Çor Tigin’in**) şeceresi ve kimliği dikkatlere sunulmaktadır:

ᠪᠡᠵᠡᠭᠡᠬᠡ ᠶ᠋ᠭᠠᠯᠠᠬᠤ ᠬᠠᠨ

b(e)zg(e)k yağl(a)k(a)r kan

Bezgek Yaglakar Han (sülalesinden)

: ᠲᠠᠰᠤ ᠲᠤ

atı :

(Onun) adı (ve şeceresi şöyledir):

ᠴᠠᠪᠢᠰᠤ ᠲᠢᠭᠢᠨ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠶ᠋ᠢᠨ

ç(a)b(i)ş tig(i)n oğlu

Çabış Tigin('in) oğlu

ᠬᠠᠨ ᠲᠤᠲᠤᠬᠤ ᠲᠠᠰᠤ ᠲᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠶ᠋ᠢᠨ

kan tutuk atışı

Han Tutuk(un) yeğeni

ᠪᠣᠭᠤ ᠪᠢᠯᠭᠡ ᠲᠡᠩᠭᠢ ᠬᠠᠨ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠶ᠋ᠢᠨ

bögü : bilge : t(e)ngri kan inisi

Bögü Bilge Tengri Han(in) küçük kardeşi

ᠬᠠᠷᠢ ᠴᠣᠷ ᠲᠢᠭᠢᠨ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠶ᠋ᠢᠨ

k(a)rı çor tig(i)n

Karı Çor Tigin

Yazıttaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi adına anıt mezar yapılan ve yazıt yazdırılan kişi: *Bezgek Yaglakar Han (sülalesinden); Çabış Tigin'in oğlu; Han Tutuk(un) yeğeni; Böğü Bilge Tengri Han(in) küçük kardeşi (olan) Karı Çor Tigin*dir.

Karı Çor Tigin (Tasarım: Levent ALYAP)

Karı Çor Tigin yazıtının Çince kısmında Karı Çor Tigin'in yoğ / yas törenini gerçekleştirmek için Tang İmparatoru Daizong fermarıyla Chang'an'a (törenin yapıldığı ve anıt mezarın bulunduğu Zhang Du Yuan'e) gelen Uygurların arasında Karı Çor Tigin'in ağabeyi Apo / Apa Çor Tigin'in de adı [王子阿波噶 (a bo cor tigin)] anılır:

以其年六月七日葬于长安县张杜原。兄**王子阿波噶**与诸部之属，衔哀奉丧。

*O yıl altıncı ayın yedinci gününde Chang'an'da Zhang Du Yuan'de defnedildi. Ağabeyi **Apo Çor Tigin** ve bütün boy üyeleri, cenaze merasimine katılmaları üzere ferman aldı.⁷*

Törene katılanlar arasında Karı Çor Tigin'in ağabeyi Apo / Apa Çor Tigin'in adının özellikle belirtildiği görülmektedir. Söz konusu bu kişi (Apo / Apa Çor Tigin) Karı Çor Tigin yazıtının 8-10. satırlarında adı geçen ve Karı Çor Tigin'in ağabeyi olduğu belirtilen böğü bilge t(e)ngri қаn olabilir.

⁷ Çince metin çevirisi için Prof. Dr. Luo XIN'e ve Tuba YALINKILIÇ'a teşekkür ederim.

Karı Çor Tigin'in yoğ törenine katılan ve yazıtın Çince bölümünde adı *Apo / Apa Çor Tigin* olarak belirtilen bu kişi eğer böğü bilge t(e)ngri қаң / Böğü Bilge Tengri Han değilse o zaman bu durum Karı Çor Tigin'in babası Çabiş Tigin'in Böğü Bilge Tengri Han'dan başka (Karı Çor Tigin'den yaşça büyük) başka bir oğlunun daha olduğu anlamına gelir.

Karı Çor Tigin'in aile büyükleri (Tasarım: Levent ALYAP)

- **Yazıtın Sonuç Bölümü:**

Karı Çor Tigin yazıtının **sonuç bölümü** iki cümleden oluşmaktadır. Birinci cümlede Tabgaç / Tang imparatorunun Karı Çor Tigin öldükten sonra onun adına mezar yaptırdığı ve yoğ / ölüm (tören)i düzenlediği; ikinci cümlede ise Karı Çor Tigin'in mezarının ve ölüm töreninin yapıldığı tarih dikkatlere sunulmaktadır.

· 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 · 𐰽𐰺 · 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 (𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸)

𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 · 𐰽𐰺𐰸 · 𐰽𐰸𐰸 · 𐰽𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸

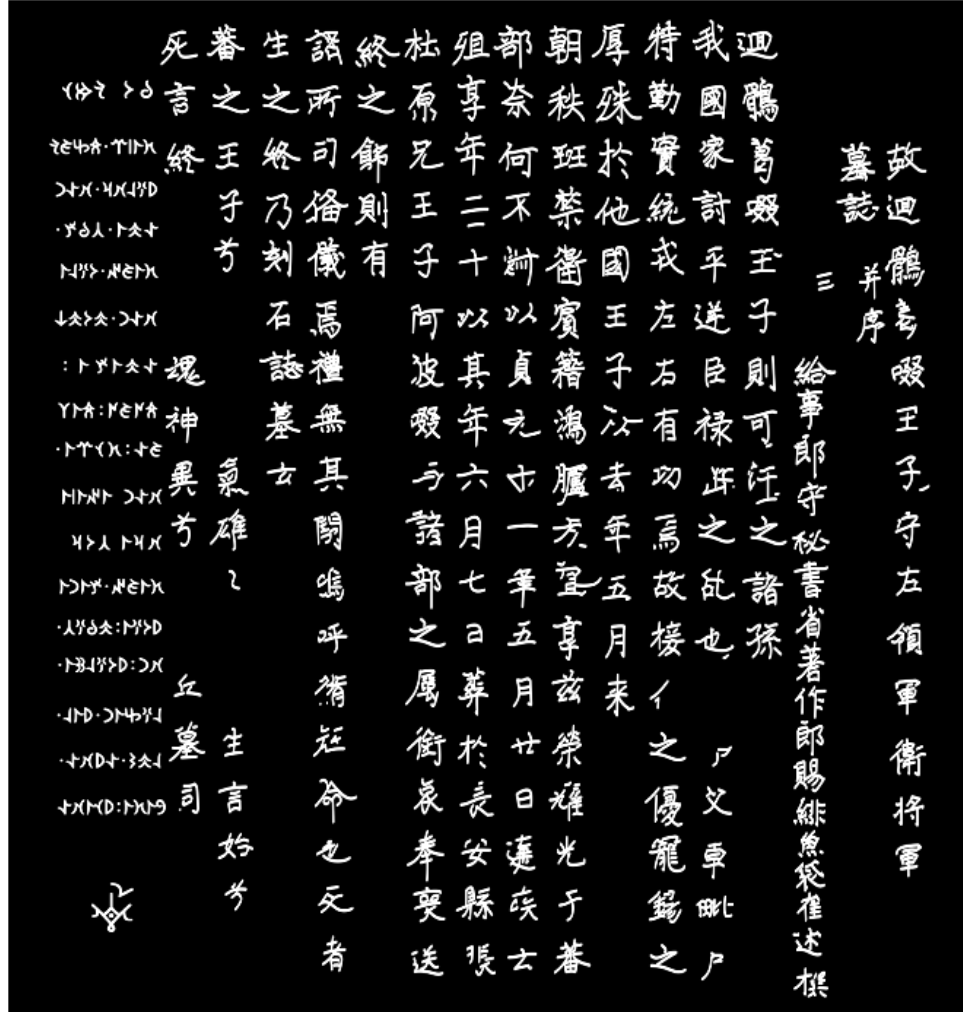
şını yoğı : t(a)bg(a)ç k(a)ğ yoğl(a)dı l(a)ğzın yıl (a)lt(1)nc ayka yiti : yangıka:

(Karı Çor Tigin'in) mezarı (ve) yoğ / ölüm (tören)i Tabgaç / Tang imparatoru (tarafından) domuz yılı(nın) altıncı ayının yedisinde (7 Haziran 795 tarihinde) yapıldı.

Karı Çor Tigin yazıtının Çince bölümünde yer alan ifadelerde *Karı Çor Tigin'in henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde hastalanıp öldüğü; yoğ töreninin ise 7 Haziran 795 tarihinde düzenlendiği; bu törene Tang imparatorunun emriyle devletin önde gelen*

bürokratlarının ve Karı Çor Tigin'in (başta Ağabeyi Apa Çor Tigin olmak üzere) yakınlarının da katıldığı belirtilmektedir.

Yazıtın Çince bölümünde yer alan ifadelerden yazıtın (Kök)türk harfli Türkçe bölümünde geçen tarih kaydının ((a)ğzın yıl (a)l(i)nc ayka yiti yangıka) Karı Çor Tigin'in öldüğü tarih değil; yoğ / ölüm töreninin düzenlendiği tarih olduğu anlaşılmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtının Cengiz ALYILMAZ tarafından metin tamiri yapılmış yazılı yüzeylerinin konumunu yansıtan bir görüntü
(Çizim: Levent ALYAP)

3.6.2. Metnin Söz Varlığı ile İlgili Bazı Açıklamalar:

Karı Çor Tigin yazıtı, ihtiva ettiği söz varlığı bakımından (Kök)türk ve Uygur dönemlerinin kağanlarına ve kumandanlarına ait yazıtlarla karşılaştırıldığında yazıtın küçük bir yazıt olduğu görülür. Ancak kullanılan kavram işaretlerinin önemli bir kısmının akrabalık adlarından ve unvanlardan oluşması; diğer kavram işaretlerinin de eski Türk dilinin, tarihinin, kültürünün, yaşayış ve inanış sisteminin kültürel kodlarını / şifrelerini bünyelerinde barındırmaları bu yazıtı da diğer yazıtlar kadar önemli kılar.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen söz konusu kavram işaretleri şunlardır:

(a)lt(i)nc, at, atı, ay, b(e)zg(e)k, bilge, böğü, bu, ç(a)b(1)ş, çor, ini, kañ / k(a)n (4), k(a)rı, k(i)m, l(a)ğzın, oğ(u)l, şın, t(a)bğ(a)ç, t(e)ngri, tig(i)n (2), ti-, tutuk, yağl(a)k(a)r, yangı, yıl, yiti, yöğ, yöğl(a)-.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen kavram işaretlerinin eski Türk yazıtlarının (Orhun yazıtlarının, Yenisey yazıtlarının, Dağlık Altay yazıtlarının, Talas yazıtlarının...) söz varlığı ile sonraki dönemlerde yazılan ve Türkçenin temel kaynakları olma özelliği taşıyan eserlerin söz varlığıyla bütünlük arz etmesi söz konusu eserleri vücuda getirenler arasındaki dil ve kültür bağımlı yansıtması bakımından da dikkate değerdir.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen kavram işaretlerini hem yazıtın metninin ve öneminin daha iyi anlaşılabilmesi hem de sonraki dönemlerde yapılacak çalışmalara da kaynak teşkil etmesi bakımından açıklamak yararlı olacaktır:

- **bu**(>δ):

En yakında bulunan canlı ve cansız bir varlığı (kişiyi, nesneyi, objeyi...) işaret etme / gösterme yoluyla belirten **bu** kavram işareti, sözcük türü olarak Türkçe'de (şu, o; bunlar, şunlar, onlar ile birlikte) gösterme / işaret zamirleri içinde yer almaktadır.

Bu kavram işareti, Karı Çor Tigin yazıtının 1. satırında Karı Çor Tigin'in mezarını karşılamak için kullanılmış; geçtiği cümlenin de öznesini oluşturmuştur: **bu** / k(i)m(i)ng **Bu** (**mezar**) / kimin(**dir**)?

Bu sözcüğü hem zamir hem de sıfat olarak (yalın ve üzerine ek almış şekilleriyle) Eski Türkçe Döneminden başlamak üzere Türkçenin temel kaynaklarında, günümüz Türk lehçe ve ağızlarında kullanım oranı en yüksek olan kavram işaretlerinden birini oluşturmaktadır:

*𐰇𐰺𐰽 : 𐰇𐰺𐰽 >δ : >δ𐰺 : 𐰇𐰺𐰽𐰺 : 𐰇𐰺𐰽𐰺 : 𐰇𐰺𐰽𐰺 : 𐰇𐰺𐰽𐰺 : 𐰇𐰺𐰽𐰺
t(e)ngri t(e)g : t(e)ngride : boım(1)ş : türük : bilge : k(a)ğ(a)n : **bu** ödke :
o(u)rt(u)m (KT G1).

“Hangi kişi?” anlamına gelen **kim** sözcüğü Türkçe’de sözcük türü olarak soru zamirleri içinde yer almakta ve cümle ögesi (özne, nesne, tümleç, yüklem) olarak da kullanılmaktadır:

Kim sözcüğü üzerine aldığı belirten / tamlayan hâli ekiyle (/+Ing/) birlikte çalışmamıza konu olan metinde geçtiği yan cümlenin (isim cümlesinin) **yüklem**inin bir kısmını (belirten ögesini) oluşturmaktadır: bu [şın] **k(i)m(i)ng** [şını erür] “*Bu (mezar) kimin (mezarıdır)?*”

Kim, (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarında kullanım sıklığı / oranı en yüksek olan kavram işaretlerinden biridir.

ᠬᠢᠮᠢᠨᠭ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ...

ᠬᠢᠮᠢᠨᠭ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ

ᠬᠢᠮᠢᠨᠭ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ

... *türük : oğ(u)z : b(e)gl(e)ri : bođ(u)ñ : (e)ş(i)d(i)ñg : üze t(e)ñgri : b(a)şm(a)s(a)r*

: (a)şra yir : t(e)l(i)nm(e)s(e)r : türük : bođ(u)ñ : (e)l(i)ñg(i)n : törtüñ(i)n : k(i)m

(a)rt(a)tı [ud(a)çı (e)rti : türük : bođ(u)ñ (e)rt(i)n] ökün (KT D 22- 23).

*ay yekler trkin maña sözleñler meniñ balıķımtaķı budunuğ buķunuğ negülüp
ölürsüzler sizlerke bu balıķķa kirgüñlüğ küç küsün kim birdi (ÇB, 25-28).*

kiminğ erdemi bolsa atı yorır / kalı bolmasa erdem atsız karır (KB, 2645)

- **tiser** (ᠲᠢᠰᠢᠷ):

tis(e)r sözcüğü **ti-** (te-> de-) fiili ile **şart** ekinden (/-sAr/ > /-sA/) oluşmaktadır. Sözcük Karı Çor Tigin yazıtına ait metinde *dese(niz)*, *de(r)se(niz)*, *sorsa(nız)* anlamlarında kullanılmıştır.

Eski Türkçe Dönemine ait eserlerde **tis(e)r**’in (**ti-** fiili + /-sAr/ eki) birlikte kullanılarak şartlı birleşik cümlelerin yapımında kullanıldığı; genelde zaman tümleçlerini yaptığı bilinmektedir. Örnek:

ᠲᠢᠰᠢᠷ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ ᠤᠨᠤᠨᠠᠨᠢ

*bir(i)ye : çuğ(a)y : yış : tög(ü)lt(ü)n : ý(a)zı : koon(a)yın **tis(e)r** : türük : bođ(u)ñ :*

öls(i)k(i)g (KT G 6-7)

*tamuda ört içinte örtenü turur tınl(i)ğķa inçe tip **tiser** kel sini ölüreyin bu
emgektin oz-ğil tengri yirinte toğğay-s(e)n **tiser** alķu tamuluķlar barça turup ķatağ
ünin kıķrışu inçe tip tiyürler (Uig IV C 17-24)*

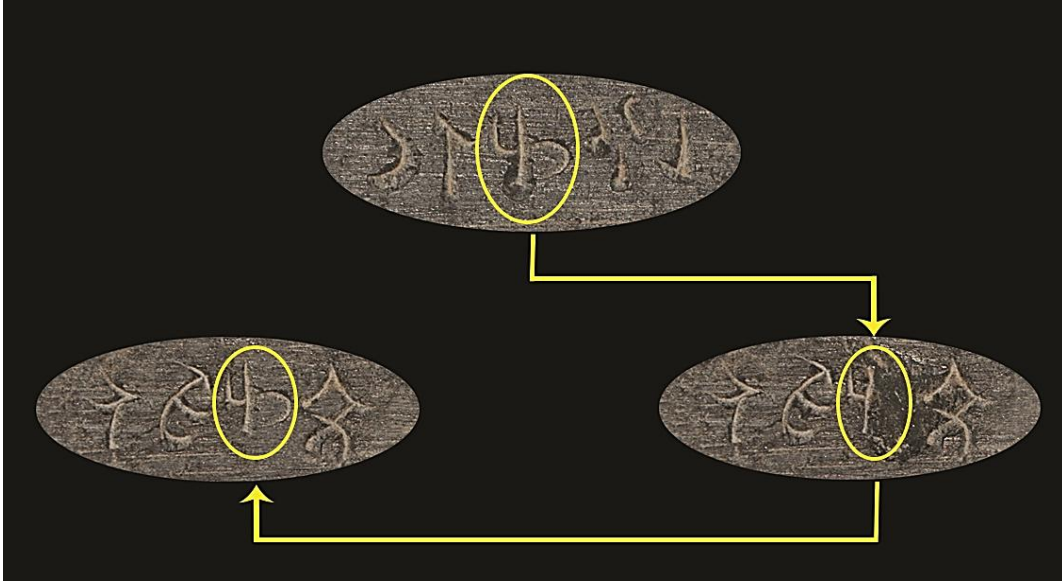
*neğegin tip **tiser** ol sudur-ta sözlemeki erser . öçmekiğ oķşatı-sız tip. eksük erür
anda tıtağ tigüçi ujik (ÜY, 113b 6-8).*

- **b(e)zg(e)k** (𐰆𐰪𐰸𐰸 < 𐰆𐰪𐰸𐰸):

Karı Çor Tigin yazıtının 2. satırında geçen ve tarafımızdan **b(e)zg(e)k** olarak okunan sözcüğün ikinci harfinin (𐰪/ z) sağ tarafı geride kalan tarihî süreçte (sert bir darbeye maruz kaldığından) kırılıp dökülmüştür:

𐰆𐰪𐰸𐰸 > 𐰆𐰪𐰸𐰸

Yazıt üzerinde yapmış olduğumuz epigrafik incelemeler ve fotogrametrik ölçümler sonucunda kırılan harfin (𐰪) yazıtın 15. satırında geçen **!(a)ğzın** / 𐰆𐰪𐰸𐰸 kelimesinin bünyesindeki 𐰪 harfi ile aynı paleografik ve kaligrafik özelliklere sahip olduğu tespit edildi. Bunun üzerine söz konusu sözcüğün anlamı ve metin içindeki işlevi de dikkate alınarak **b(e)zg(e)k** (𐰆𐰪𐰸𐰸) şeklinde okunmasına karar verildi.

“b(e)zg(e)k” sözcüğü ile ilgili metin tamirini yansıtan görüntü

Karı Çor Tigin yazıtının epigrafik belgelemesini yaparken metin tamiri, okuma ve anlamlandırma hususunda üzerinde en fazla durulan sözcüğün **b(e)zg(e)k** (𐰆𐰪𐰸𐰸) kavram işareti olduğunu belirtmek isterim. Söz konusu kavram işaretinin metin tamiri yapıp **b(e)zg(e)k** olarak okunması gerektiği kesinlik kazandıktan sonra bu kavram işaretinin *süs*, *bezek* anlamına gelen bir sözcük mü yoksa *sıtma* anlamına gelen bir sözcük mü olduğu üzerinde duruldu.

B(e)zg(e)k kavram işaretinin yazıtın üçüncü satırında geçen yağl(a)k(a)r kañ (𐰆𐰪𐰸𐰸 · 𐰪𐰸𐰸𐰸) sözcük öbeğinin sıfatı olduğu da göz önünde bulundurularak sözcüğün *sıtma* anlamına gelen **b(e)zg(e)k** kelimesiyle ilgili olduğu görüşüne varıldı. Bu anlamlandırmanın

yapılmasında Türkçenin temel kaynaklarında ve Türk lehçe ve ağızlarında *süs, bezek* anlamlarına gelen **b(e)zg(e)k** sözcüğünün bulunmamasının da etkili olduğunu belirtmek isterim.

B(e)zg(e)k kavram işareti eski Uygur Türkçesi metinlerinde ve sonraki dönemlere ait yazı kaynaklarda geçen **bez-** / **bes-** (titre-) fiili ile fiilden isim yapan **-GAK**⁹ biçim biriminden oluşmaktadır.

B(e)zg(e)k sözcüğü de hem Eski Uygur Türkçesi Dönemi metinlerinde hem sonraki dönemlere ait yazılı kaynaklarda hem de günümüz lehçe ve ağızlarının büyük bölümünde *sıtma, sıtma hastalığı* anlamlarında kullanılmıştır:

béz-: *titre-* (DLT II, 8; EUTS, 1968: 40);

anın korkdı bezti: O bu yüzden korktu ve titredi (TT II 6, 32; Clauson, 1972: 389).

er tumlugdın bezdi: Adam soğuktan titredi (DLT II, 8).

bézik béz-: *titre-, titreme titre-* (DLT I, 385).

bezgek / bézgek / bizgek / bizkek / bezek: *kuvvetli ateş; titreme, titretici sıtma* (DLT II, 289; EUTS, 1968: 40; KTS, 1993: 38, 43; YUTS, 1995: 37; KTLS, 1991: 776-777; DTS II, 1965: 652).

Türkçenin tarihî kaynaklarında, yaşayan Türk lehçe ve ağızlarında *sıtma* anlamında kullanılan **b(e)zg(e)k** kavram işaretinin Karı Çor Tigin yazıtında Yağlakar Han'ın sıfatı olarak *titreten, titretici; bezdiren, bezdirici; korkutan, korkutucu; ürkütücü; görkemli, heybetli* anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim iletişimde verici mesajını etkili kılmak, ona derinlik kazandırmak, kuvvetlendirmek ve vurgulamak için mesajın aktarımında kullandığı kavram işaretlerini gerçek anlamları dışında kullanabilmekte ve on(lar)a benzetme yoluyla daha derin ve daha etkileyici anlamlar kazandırabilmektedir. **B(e)zg(e)k** kavram işareti de Uygurların efsanevi kağanı ve kumandanı olan Yağlakar Han'ın savaçılığını, kahramanlığını, düşmanlar karşısındaki titretici, korkutucu tavrını, acımasızlığını belirtmek amacıyla (metaforik görevle) kullanılmıştır.¹⁰

⁹ Eski Uygur Türkçesi Dönemine ve sonrasına ait eserlerde **-GAK**/ biçim birimiyle yapılmış başka kavram işaretleri de bulunmaktadır: **ar-kag** (*mekik*), **or-gak** (*orak*), **kız-gak** (*hasis, kıskanç*), **iç-kek** (*şeytan*), **yum-gak** (*yumak*), **ay-gak** (*konuskan, dedikoducu*) ... (Eraslan, 2013: 105; Güner, 2013: 137).

¹⁰ Lakaplar bir kişiye, bir aileye, bir sülaleye, boya... herhangi bir özelliğinden veya davranışından dolayı verilen / takılan kavram işaretleridir. Yağlakar Han'ın adının önünde bulunan ve olumsuz anlam taşıyan **b(e)zg(e)k** sıfatına benzer sıfatlar / lakaplar sonraki dönemlerde hüküm süren Türk boy ve topluluklarının / devletlerinin kağan ve kumandanları için de yakıştırılmıştır. Bunun en karakteristik örneklerinden birini Osmanlı Devletinin XI. padişahı; meşhur hükümdar Yavuz Sultan Selim'in / I. Selim'in (*doğ.* 10 Ekim 1470 - *öl.* 21/22 Eylül 1520) lakabı oluşturur. Sert mizacı, kararlılığı, savaçılığı ve babası II. Bayezid'ı tahttan indirmesi yüzünden kendisine yakıştırılan **yavuz** (*kötü, çirkin, pis*) lakabı zamanla I. Selim'in adının vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiştir.

- **yağl(a)k(a)r қаң**(𐰽𐰆𐰏 · 𐰘𐰏𐰆𐰃𐰏):

yağl(a)k(a)r қаң kavram işareti **yağl(a)k(a)r** (𐰘𐰏𐰆𐰃𐰏) ve **қаң** (𐰽𐰆𐰏) sözcüklerinden oluşmaktadır. Bu kavram işareti hem Uygurların efsanevi kahramanı Yağlakar Han'ın adı olarak hem de Yağlakar Han'ın da mensubu bulunduğu Dokuz Uygur boyundan birinin adı olarak kullanılmıştır.

Bezgek Yağlakar Han'ı tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Bilindiği üzere Ötüken Uygur Devleti, 795 yılına kadar Yağlakar boyundan gelen kağanlar tarafından yönetilmiş; 795 yılında Kağan Ay Çor'un ölümünün ardından oğlu olmadığı için tahta herkesin çok sevdiği Ediz boyundan başvezir Kutlug Bilge getirilmiştir. “Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan” sıfatıyla tahta geçen Kutlug Bilge de Ediz boyundan olmasına rağmen soyluluğun, seçkinliğin, saygınlığın, cesaretin ve kahramanlığın sembolü olarak kabul edilen “Yağlakar” unvanını kullanmıştır.

• **ç(a)ḡ(i)ṣ** (𐰪𐰆𐰽):

Karı Çor Tigin yazıtında Karı Çor Tigin'in babasının adı olan **Ç(a)ḡ(i)ṣ Tig(i)n**'in adında belirten ögeyi oluşturan (𐰪𐰆𐰽) kavram işareti Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinde (Orhun yazıtlarında, Yenisey yazıtlarında, Ötüken Uygur Dönemi yazıtlarında...) hem askerî terim olarak ve hem de kişi adı olarak (**ç(a)ḡ(i)ṣ** (𐰪𐰆𐰽 / 𐰆𐰽𐰆) / 𐰆𐰽) yer almaktadır:

: 𐰪𐰆𐰽𐰆 : 𐰆𐰽𐰆𐰽 : 𐰆𐰽𐰆 𐰆𐰽𐰆𐰽 : 𐰪𐰆𐰽𐰆𐰽 𐰆𐰽𐰆 𐰆𐰽𐰆𐰽 : 𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆 𐰆𐰽𐰆𐰽
 : 𐰆𐰽𐰆𐰽 **B𐰆𐰽** : **𐰆𐰽𐰆** : 𐰆𐰽𐰆𐰽 : 𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆 **B𐰆𐰽** : 𐰆𐰽𐰆𐰽 𐰆𐰽𐰆𐰽 : 𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆 𐰆𐰽𐰆𐰽 : 𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆
bilge tonŷuŷuk : buyla b(a)ġa t(a)rk(a)n birle : ilt(e)r(i)ṣ k(a)ġ(a)n : bol(u)ŷ(i)n :
b(i)rye : t(a)ġġ(a)ç(i)ġ : öngre ktt(a)nŷ(i)ġ : yrya og(u)z(u)ġ : ük(ü)ṣ ök öl(ü)rti :
*b(i)lg(e)si : **ç(a)ḡ(i)ṣ** : b(e)n ök (e)rt(i)m : (BT 6-7).*

𐰆𐰽𐰆 𐰆𐰽𐰆𐰽 : 𐰆𐰽𐰆 : 𐰆𐰽𐰆 𐰆𐰽𐰆 : 𐰆𐰽𐰆𐰽 : 𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽 ...
*kööl i(ç) çor (a)nç(a)k: b(i)lg(e)si : **ç(a)ḡ(i)ṣ** (e)rti : (a)lpı bük(e)si (e)rti (KÇ 17).*

𐰆𐰽𐰆𐰽:𐰆𐰽𐰆:𐰆𐰽𐰆𐰽:𐰆𐰽𐰆𐰽 𐰆𐰽𐰆𐰽 ...
***ç(a)ḡiṣ** ton t(a)rk(a)n : b(e)nġüsi : tike : b(e)rt(i)m (E 30-2; Useev, 2011: 468).*

:𐰆𐰽 : 𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽 𐰆𐰽𐰆 : 𐰆𐰽𐰆𐰽 : 𐰆𐰽𐰆𐰽 𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽𐰽𐰆𐰽....
*ud(u)ġġ(a)n bu[yruŷı] **ç(a)ḡ(i)ṣ** s(e)nġün : bod(u)nı : tok(u)z b(a)ŷ(i)rkuu: (a)k*
baṣ (Ta. K 4; Mert, 2009: 187).

Ünlü Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-türk* adlı meşhur eserinde **ç(a)ḡ(i)ṣ** sözcüğünü *savaṣta safları düzenleyen; savaṣ olmadığında ise askeri zulmetmeye bırakmayan kimse* şeklinde açıklamaktadır (DLT I, 368; Atalay, 1985: 368).

Ç(a)ḡ(i)ṣ >... > **çavuş** kavram işareti bugün de başta Türkiye Türkleri olmak üzere Türk boy ve toplulukları arasında hem askerî terim hem de kişi adı olarak kullanılmaktadır.

Ekleme: Çavuş sözcüğünün **ç(a)ḡ** anlam ögesiyle (üzerine getirildiği ad soylu sözcüklerin anlamlarını kuvvetlendiren ve pekiştiren bazen de onlara çokluk anlamı katan) /+Iṣ/ görev ögesinin birleşiminden oluşması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim *ün, şan, şöhret* anlamlarına gelen **çav** < çab sözcüğü ve bu sözcükten türemiş kavram işaretleri Eski Türkçe Dönemine ait pek çok eserde yer almaktadır:

*bu himmet müriüvvet bile barsa **çav** / bolur beg tileki yorır ötrü av (KB 2125)*

*aķı bolsa begler atı **çavlanur** / atı **çavı** birle ajuṅ beklenür (KB 2050)*

- **tig(i)n** (𐰇𐰪𐰸):

Karı Çor Tigin yazıtında iki kez geçen (*ç(a)b(i)ş tig(i)n*, *k(a)rı çor tig(i)n*) ve eski Türk boy ve topluluklarında *kağanın oğlu* ve *kardeşi* için kullanılan *tig(i)n* (𐰇𐰪𐰸) kavram işareti de Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinde (Orhun yazıtlarında, Yenisey yazıtlarında, Ötüken Uygur dönemi yazıtlarında, Uygur yazılı eserlerinde...) en sık kullanılan sözcüklerden biridir. Sözcük geçtiği metinlerde hem cins ad hem de özel ad (sıfat tamlaması hâlindeki özel adların belirtilen ögesi) olarak kullanılmıştır:

𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸

in(i)m : köl **tig(i)n** : birle : sözl(e)şd(i)m(i)z (KT D 26).

𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸

yig(i)rmi : *kün* : *ol(u)r(u)p* : *bu t(a)şka* : *bu* : *tamka* : *koop* : *yo(l)ğ* **tig(i)n** : *bitid(i)m* (KT GD)

𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸

ozm(i)ş : **tig(i)n** : *k(a)n bo(l)m(i)ş* (ŞU K 9; Mert, 2009: 216).

- **oğlu** (𐰇𐰪𐰸 < 𐰇 + 𐰪𐰸):

Karı Çor Tigin yazıtının 5. satırında geçen **oğlu** (𐰇𐰪𐰸) / (*oğlu*) kavram işareti **oğ(u)!** (𐰇𐰪𐰸) / (*oğul*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ biçim biriminden oluşmaktadır.

Eski Türkçe Döneminin (bilinen) ilk eserlerinde genel olarak (*kız veya erkek*) **çocuk** anlamında kullanılan sözcük (**oğ(u)!** / 𐰇𐰪𐰸), tıpkı Karı Çor Tigin yazıtında olduğu gibi (*ç(a)b(i)ş tig(i)n oğlu*) sonraları (genelde) **erkek çocuk** anlamında kullanılmıştır:

𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸

b(e)gl(i)k : *urı* **oğl(u)nğ** : *kuu! bo(l)tı* : (*e*)ş(i)l(i)k *qıuz oğl(u)nğ* : *künğ bo(l)tı* (KT D 24).

𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸

oğl(u)! : *k(a)nğin t(e)g* : *kı(l)nm(a)du(k)* (*e*)r(i)nğ (BK D 6).

𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸

oñ oğ : **oğlunğa** : *t(a)unğa* : *t(e)gi* : *bunı* : *körü* : *bil(i)nğ* (BK K 15)

𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰇𐰪𐰸

(*a*)rşl(a)n *kül(i)g* : *tir(i)g* : **oğl** *ben* : *kül(i)g toğ(a)n* : *b(e)n* (E 44-6; Useev, 2011: 494).

• **tutuk** (↓ㄨㄊㄨㄎ):

Tutuk (↓ㄨㄊㄨㄎ) sözcüğü, Karı Çor Tigin yazıtının 6-7. satırlarında yer alan ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ *kañ tutuk atışı* (*Han Tutuk'un yeğeni*) kavram işaretinin tamlayan / belirten ögesinin içinde geçmektedir.

Türkçeye Çince'den (totok < *tuo-tuok; Tekin, 1988: 173; tutuk < dudu, to-tog; Nadelyaev vd., 1969: 593; tutuk < tu-tu, Caferoğlu, 1968: 255) alıntılama yoluyla girmiş olan sözcük, Eski Türkçe Dönemi eserlerinde askerî ve idari terim olarak *vali*, *askerî vali* anlam(lar)ında kullanılmakta ve bu unvanı taşıyan kişilerin adlarında geçmektedir:

adağ tutuk; alp tutuk; begü tutuk kırku sehin; bukağ tutuk; buzaç tutuk; el toyan tutuk; yabaş tutuk; yaymış tutuk; kök amaş tutuk; köl i(ç) çor, künc tutuk; oñ tutuk; ögün tutuk; örä bört tutuk; az apa tutuk; soyan tutuk; tay bilgä tutuk; toniti tutuk; tura tutuk... (Nadelyaev vd., 1969: 593).

ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ↓ㄨㄊㄨㄎ ↓ㄨㄊㄨㄎ

kooşu tutuk : birle : süng(ü)şm(i)ş (KT K 1).

ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ↓ㄨㄊㄨㄎ ↓ㄨㄊㄨㄎ

t(a)b[ğ(a)ç o]nğ tutuk : b(e)ş tüm(e)n : sü k(e)lti (BK D 25).

ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ↓ㄨㄊㄨㄎ ↓ㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ

ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ ㄨㄊㄨㄎ

köl tig(i)n : ý(a)d(a)ğ(i)n : opI(a)ýu t(e)gdi : onğ **tutuk** : ýurçin : ý(a)ı(a)kI(i)ğ : (e)l(i)g(i)n *tutdı* (KT D 32).

ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ↓ㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ

çik bod(u)nka : **tutuk** : (a)t birt(i)m (ŞU G 2; Mert, 2009: 242).

ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ↓ㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ

ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ : ㄨㄊㄨㄎㄨㄊㄨㄎ

t(a)y bilge : **tutuk** : ý(a)bI(a)kI(n) : üç(ü)n : bir (e)ki (a)ıI(i)ğ : ý(a)bI(a)kI(n) : üç(ü)n : k(a)ra : boğd(u)n(u)m : ölt(ü)nğ : y(e)td(i)nğ (ŞU D 5; Mert, 2009: 226, 230).

- **aṭıṣı** (𐰇𐰣𐰆𐰆𐰆𐰆 < 𐰇𐰣+ 𐰆𐰆𐰆𐰆):

Aṭıṣı (𐰇𐰣𐰆𐰆𐰆𐰆) sözcüğü, Karı Çor Tigin yazıtının 6-7. satırlarında yer alan **kaṇ tutuk** **aṭıṣı** (*Han Tutuk'un yeğeni*) kavram işaretinin tamlanan / belirtilen ögesi olarak geçmektedir.

Han Tutuk'u tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Aṭıṣı (𐰇𐰣𐰆𐰆𐰆𐰆) belirtilen ögesi de **aṭı** (𐰆𐰆𐰆𐰆) / (*yeğen*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+sI/¹³ biçim biriminden oluşmaktadır. Aṭı sözcüğü Eski Türkçe Dönemi eserlerinde *erkek kardeşin çocuğu; yeğen* anlamlarında kullanılmaktadır.

𐰇𐰣𐰆𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆
bunça : bit(i)g : bit(i)gme : köl tig(i)n : (a)ṭısi : yö/(lu)ğ tig(i)n : bitid(i)m (KT GD)

𐰇𐰆𐰆𐰆𐰆 𐰆𐰆𐰆𐰆 𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆
y(e)g(e)n(i)m(i)n (a)ṭı(i)m(i)n kört(ü)m (Sü 8; Sertkaya, 2001: 307-312).

Yong-Söng LI, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* adlı çalışmasında sözcüğün Türkçede geçmişte *torun* anlamında da kullanıldığını ve bugün Sarı Uygurcada yaşadığını belirtmektedir (Li, 1999: 206-208).

¹³ Belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+sI/ biçim birimi yazıtta 𐰇𐰆 şeklinde yazılmıştır.

- **bögü** (𐰪𐰇𐰸):

Bögü (𐰪𐰇𐰸) ve **bilge** (𐰪𐰇𐰽𐰸) kavram işaretleri, yazıtta birlikte yer alarak Karı Çor Tigin'in ağabeyi olan T(e)ngri Kaḅ (𐰇𐰽𐰸𐰽𐰸𐰸) 'ın sıfatı / unvanı olarak kullanılmıştır.

Bögü ve **bilge** kavram işaretlerinin her ikisi de *akıllı, bilgili, bilgin, hakîm...* anlamlarına gelmektedir. Bu sebeple söz konusu sözcüklerin Eski Türkçe Dönemine ait metinlerde (hem cins ad hem de özel ad olarak) ya birbirlerinin alternatifi olarak kullanıldıkları veya anlamı pekiştirmek, etkili kılmak, vurgulamak ve güçlendirmek için **ikileme** olarak birlikte kullanıldıkları görülür.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen 𐰇𐰽𐰸𐰽𐰸𐰸 : 𐰪𐰇𐰽𐰸 : 𐰪𐰇𐰸 / **bögü : bilge : t(e)ngri kaḅ** ifadesi de bunun açık göstergesidir.

Bögü Bilge Tengri Han'ı tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Bögü ve bilge sözcükleri arasındaki anlam ilişkisine Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lügati't-türk*'te (**bögü** sözcüğünü açıklarken) şöyle dikkat çekmektedir:

bögü:¹⁴ Bilgin, akıllı, hakîm. **Bilge** kelimesiyle birleştirilerek **bögü bilge**¹⁵ denir.

Şu parçada da gelmiştir.

Biligni irdedim

Bilgiyi aradım

Bögüni udurdum

Akıllıyı / bilgiliyi seçtim

Özümnü adurdım

Kendimi ayırdım

Yalgul atım yazlınur

Ak yeledi atım çözüdür (DLT III, 228).

Bögü / bögü sözcüğünün Türkçenin temel kaynaklarında geçtiği birkaç örnek cümleyi dikkatlere sunmak faydalı olacaktır:

⋆⋆⋆ ⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆ ⋆⋆⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆ ⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆ ...⋆⋆⋆⋆⋆ ⋆⋆

.....⋆⋆⋆⋆⋆ ⋆⋆⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆⋆⋆ ⋆⋆⋆ ⋆⋆⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆⋆⋆ ⋆⋆⋆⋆⋆

(a)n̄ta (a)ȳğuçı[si] y(e)me : b(e)n ök (e)rt(i)m : y(a)ğıç(i)si y(e)me : b(e)n ök
(e)rt(i)m : ilt(e)r(i)ş k(a)ğ(a)ñka : [.....] türük **b(ö)gü** k(a)ğ(a)ñka : türük bilge
k[(a)ğ(a)ñka]... (BT 49-50)

⋆⋆⋆⋆⋆ ⋆⋆⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆⋆⋆ : ⋆⋆⋆⋆⋆

ur(u)n̄gu kül(ü)g : toğ : **bögü** : t(er)k(e)ne : kanğ(i)m b(e)g : (e)rd(e)m (ü)ç(i)n :
birle b(a)rđı (E 10-6; Useev, 2011: 422-423).

...⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆ ⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆

b(ö)gü t(er)k(e)n : (e)r (e)rd(e)m(i)mde... (E 52-2; Useev, 2011: 516-517).

ontun s̄narq̄ü bur̄yanlar ulušinta **bögülär** quvraȳnta jaymur jaym̄iš teg x̄ua
ç̄eç̄ä jaym̄išin saq̄inm̄iš kerğäk (TT V A₁₀₇; Nadelyaev vd., 1969: 116).

negü tir eşitgil **bögü bilge** beg

bu söz işke tutsa sanğa bolğa yig (KB 2513; Arat, 1991: 264).

ne begler yaturlar kara yir bolup

ne **bilge bögü** sızdı yirde ölüp (KB 4723 Arat, 1991: 473)¹⁶

¹⁴ Besim Atalay sözcüğü **bükü** şeklinde okumaktadır (Atalay, 1985: 228). Bizce sözcük **bögü** olarak düzeltilmeli; *Divanü Lügati't-türk*'ün yeni yayınlarında da **bögü** olarak yer almalıdır.

¹⁵ Besim Atalay sözcüğü **bükü bilge** şeklinde okumaktadır (Atalay, 1985: 228). Bizce sözcük **bögü bilge** şeklinde düzeltilmeli; *Divanü Lügati't-türk*'ün yeni yayınlarında da **bögü bilge** olarak yer almalıdır.

¹⁶ Bögü ve bilge sözcükleri Yusuf Has Hacib tarafından 1069-1070 yıllarında yazılan Kutadgu Bilig'de de 18 beyitte ikileme şeklinde geçmektedir. Kutadgu Bilig'de geçen bögü bilge ikilemesi vd. ikelemeler için ayrıca bk. Kargı-Ölmez, 1997: 19-44.

- **bilge**(𐰇𐰪𐰸𐰸):

Bilge (𐰇𐰪𐰸𐰸) kavram işareti yazıtta **böğü** (𐰇𐰪𐰸𐰸) kavram işaretiyle birlikte ikileme oluşturup Karı Çor Tigin'in ağabeyi olan t(e)ngri қаң (𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸)'in sıfatı olarak kullanılmıştır: 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 / böğü : **bilge** : t(e)ngri қаң inisi.

Bilge sözcüğü, **bil-** eylemi ile eylemden ad (sıfat) yapan /-GE+/ morfeminden oluşmaktadır. Eski Türk devlet başkanları, yöneticileri ve ileri gelenleri tarafından ad / lakap olarak da kullanılan sözcük, *akıllı, bilgili, bilgin, uzak görüşlü, hakîm, yetkin, olgun* anlamlarına gelmektedir. Sözcüğün hem ad / lakap olarak hem de ifade ettiği anlamlardaki kullanımlarına (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarının pek çoğunda rastlanmaktadır. Eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda daha ziyade yönetici kimselerin (kağan, danışman, kumandan ve beylerin) taşıyabildikleri ve kullandıkları “bilge” sözcüğü, hem ifade ettiği anlam hem de Türk boyları arasındaki “atalara saygı” (“atalar kültü”) anlayışından / inanışından dolayı bugün “kız ve erkek çocukları”na konulan adlardan biri olmuştur (Alyılmaz, 2008: 49-60):

𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸
t(e)ngri t(e)g : t(e)ngride : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : türük : **bilge** : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : bu ödke :
o(u)ꞥ(u)m (KT G 1).

: 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸
kür(e)güñg(i)n : üçün : ig(i)dm(i)š : **bilge** : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : (e)rm(i)š 𐰇𐰪𐰸𐰸 :
(e)dgü (e)l(i)ñge : k(e)nüü : ý(a)ñg(i)lt(i)ğ : ý(a)bl(a)k : kigürt(ü)g (KT D 23).

𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸
bilge : 𐰇𐰪𐰸𐰸 (e)rm(i)š : (a)lp 𐰇𐰪𐰸𐰸 : (e)rm(i)š : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : <y(e)me> **bilge** :
(e)rm(i)š (e)r(i)ñç : (a)lp (e)rm(i)š (e)r(i)ñç (BK D 4).

𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸
𐰇𐰪𐰸𐰸 : b(e)n öz(ü)m : **bilge** tonýuquk : öt(ü)ntük öt(ü)ñç(ü)m(i)n :
(e)š(i)dü b(e)rti (BT 15).

𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 : 𐰇𐰪𐰸𐰸

𐰇𐰪𐰸𐰸 : kö**(i)lge** 𐰇𐰪𐰸𐰸 (ŞU K 5; Mert, 2009: 213, 216).

anınğ ara bir **bilge** kişi 𐰇𐰪𐰸𐰸 im pular atın atasar ol 𐰇𐰪𐰸𐰸 taluydağı tişi
yeklerde ozar 𐰇𐰪𐰸𐰸 esen tükel öz yirinte (barur)lar (Ku 17; Tekin, 1960: 10).

*ol ödün **tengri** burkan kuanşi im pusarka inçe tip yarlıkadı* (Kİ. 162-163; Tekin, 1960: 16).

*alkınçsız kögüzlüg bodısvt ol edgü kılnç ertingü öküş titir **tengrim** tip ötünti* (Kİ. 88-89; Tekin, 1960: 12).

*er busuşlug, **tengri** bulıtlıg boltı* (IB 52).

*üze **tengri** eşıdıtı, asra kışı bilti. antag küçlüg men tir* (IB 60).

*üze **tengrike** tegir, asra yirke kirür tir ... antag küçlüg men* (IB 20).

Tanrı'nın "Yüceler Yücesi" olduğuna inanan Türk boy ve toplulukları onu hep göklerde, gökyüzünde, yükseklerde düşünmüşlerdir. Bunun için de O'na "**tanda / üstte / gökyüzünde bulunan**" anlamlarına gelen **Tanrı** sıfatını yakıştırmışlardır. **Tang** (... > tan > ten) adıyla (gerçekte Türkçenin yön bildirme eklerinden biri olan ancak bu özelliğini zamanla kaybedip bir yapım eki gibi üzerine getirildiği sözcükle kaynaşan) /+rA/¹⁷ görev ögesinin birleşiminden oluşmaktadır (Alyılmaz, 2013: 6-105).

Türkçede sözcüklerin bünyelerinde bulunan **l, n, y, m, r** ünsüzleri birlikte kullanıldıkları ünlüleri daraltıcı ve inceltici özelliğe sahiptir. **Tan** sözcüğünün bünyesinde yer alan **n** ünsüzü ile /+rA/ görev ögesinin bünyesindeki **r** ünsüzü **tangra (tangrı > tanrı)** sözcüğünün ince ünlülü türevlerinin de (**tengri > tenri**) ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Eski Türkçe Dönemine ait yazıtlarda ve diğer yazılı eserlerde tanrı / tengri sözcüğü kağan ve kumandanların adlarında ve unvanlarında (açıklama, belirtme ögesi / sıfat unsuru olarak) geçmektedir: *tengri teg tengride bolmuş türk bilge kağan, tengride bolmuş alp külüg bilge kağan, ay tengride kut bulmuş alp ulug bilge kagan, kün tengride ülüg bulmuş alp küçlüg bilge kağan, ay tengride kut bulmuş bilge kagan, ay tengride kut bulmuş alp külüg bilge kagan...* Dillerin gelişmesini sürekli etkileyen kolaylık (économie) ve anlaşılabilirlik (compréhensibilité) kanunları gereği anlamlı ve görevli dil ögeleri zamanla aşınmış bazen de görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam ögelerine bırakarak düşmüşler veya daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında **işaretsiz** (non-marqué) kalmışlardır (Gemalmaz, 1992: 28). Türk kağan ve kumandanlarının adlarında geçen ve **tengri** sözcüğünün niteleyicileri veya belirleyicileri durumundaki anlamlı ve görevli dil ögeleri de ifade ettikleri anlamları zamanla **tengri** sözcüğüne bırakarak işaretsiz kullanılmışlardır. Karı Çor Tigin yazıtında geçen **tengri kan** ifadesi de böyle bir gelişimin ve kullanımın sonucunda ortaya çıkmıştır.

¹⁷ Eski Türkçe Dönemi metinlerinde sıkça karşılaşılan **içre, taşra** sözcüklerinin bünyelerinde bulunan eklerin de tanrı sözcüğünün üzerindeki görev ögesiyle (/+rA/ > /+rI/) aynı olduğunu belirtmek gerekir.

- **ķ(a)rı** (𐰽𐰪𐰸):

Adına anıt mezar yaptırılan ve yazıtta konu olan kişinin adının (𐰽𐰪𐰸 𐰪𐰸𐰸 𐰽𐰪𐰸 / *ķ(a)rı çor tig(i)n*) tamlayan ögesini oluşturan **ķ(a)rı** sözcüğü eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda *yaşlı, yaşını başını almış; olgun, saygın* ... anlamlarında kullanılmıştır:

: 𐰽𐰪𐰸 𐰪𐰸𐰸 : 𐰽𐰪𐰸 𐰽𐰪𐰸 𐰽𐰪𐰸

öz(ü)m ķ(a)rı bolıt(u)m : ul(u)ğ bolıt(u)m (T 56-57).

ķ(a)rı yol t(e)nğri m (e)n (IB 48).

bir ķ(a)rı öktüzüğ bilin biçe komursga yimiş (IB 37).

karga ķarısın kim bilir (DLT I 425).

ķarı öküz balduka korkmas (DLT III, 421).

negü tir eşitgil sinamiş ķarı / sinamiş ķarılar sözi söz ķurı (KB 723).

negü tir eşitgil ķarı köklemiş / sinamiş ukup hem bilip sözlemiş (KB 1492).

Karı Çor Tigin'e **ķ(a)rı** adının / lakabının layık görülmesi aşağıdaki sebeplerden kaynaklanmış olabilir:

- Eski Türk yaşayış ve inanış sisteminde yeni doğan erkek çocukları kötü ruhlardan, al basmasından, al karısının şerrinden, düşmanların muhtemel tehlikelerinden, kem gözlerden korumak için onlara (bir süreliğine) ya kız adları; ya da kötü, çirkin, değersiz anlamlar taşıyan “yanıltıcı”, “sahte” adlar konulur. Erkek çocukları olası tehlikelerden koruma amacıyla konulan bu adlar belli bir süre sonra da değiştirilir. Ancak söz konusu koruyucu adlar / lakaplar bazen de “*Sihri büyüü bozulmasın!*” diye değiştirilmez. Kırgız, Kazak, Altay, Saha, Hakas Türkleri arasında bu ad verme geleneği (yaygın olmasa da) bugün de devam etmektedir.

- Yeni doğan çocukların yaşamaları ve uzun ömürlü olmaları arzu edilir. Türk ad verme geleneğinde de yeni doğan çocukların yaşamaları, uzun ömürlü, başarılı olmaları için bu isteğe uygun adlar verilmiştir: *yaşa, yaşar, yüksel, yücel, varol, karı, karıbek, karımış, tokta, toktamış, durdu, durmuş, erdi, ermiş, eren...* gibi.

- Türk boy ve toplulukları arasında yaşından büyük işler başaran, kendinden beklenmedik davranışlar gösteren çocuklara *karı, koca, koca karı, ulu, bilge, bilgin, bilmiş, çok bilmiş, ermiş...* gibi sıfatlar / lakaplar yakıştırılmaktadır.

Karı Çor Tigin'e de yukarıda belirtilen sebeplerden veya **ulu babalarından / dedelerinden** birinin lakabından dolayı **ķ(a)rı** adı verilmiş olabilir.

• **çor(𐌸𐌹𐌻):**

Karı Çor Tigin'in adında da (𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 / k(a)n çor tig(i)n) geçen **çor** kavram işareti hem (seçkin ve saygın) kişi adlarının bir parçası olarak hem de idari ve askerî terim olarak (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarında fazlaca kullanılan unvanlardan biridir:

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

on ok : oğl(u)m : türg(i)ş : k(a)ğ(a)n̄ta : m(a)k(a)r(a)ç : t(a)mğ(a)çı : oğ(u)z bilge

*: t(a)mğ(a)çı : k(e)lti : q̄m̄k(i)z : k(a)ğ(a)n̄ta : t(a)r̄duş : m̄(a)n̄çu **çor** : k(e)lti* (KT

K13).

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*ul(u)ğ : kööl i(ç) **çor** : s(e)k(i)z on : y(a)ş(a)p : yok boltu* (KÇ 2).

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*b(a)ȳ (ap)a ş(a)n̄tuñ : oğl̄t : kül(ü)g **çor*** (E 7-1; Useev, 2011: 416-417).

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*elç(i) **çor** : küç [b(a)]r̄ş* (E 14-1; Useev, 2011: 405).

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*..t **çor** : (a)paşı b(a)n̄ur* (E 18-1; Useev, 2011: 441-444).

....𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*oğl̄t : (a)t̄ : kü **çon** : oğl̄(a)n̄ : toğl̄d̄l* (E 26-2; Useev, 2011: 434-435).

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*... il **çor** : ilin̄ge : k... (e)rd(e)min üç(ü)n̄ : yök(a)ld̄l* (E 32-3; Useev, 2011: 448-449).

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*(e)r (e)rd(e)m(i)m (ü)ç(ü)n̄ : sü (e)g(i)r b(e)g **çor** birle : (a)d(i)r̄(i)ld̄(i)m* (E 43-3; Useev, 2011: 468).

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*b(e)n̄gü **çor*** (E 57-1; Useev, 2011: 524-525).

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*(e)nl(i)g : **çor** : m̄(a)n̄çu (a)lp̄ t̄(a)r̄k(a)n̄ : (a)t̄(a)ç(i)ma : (a)d̄(i)r̄(i)ld̄(i)m(i)z : (e)s(i)s(i)m* (E 152-2; Kormuşin, 2008: 116-167).

𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸 : 𐌸𐌹𐌻𐌹𐌸

*t(e)m(i)r **çor**(i)n̄ḡ : y(a)ğ(i) **çor** : (i)k(e)gi izb(a)r̄ b(e)n̄gl̄(i)g* (E 118; Useev, 2011: 614).

(er) (a)ʃ(i)m k(a)ra **çor** yağı (a)ʃ k(a)r yazm(a)z (TY 2,2).

(ina)llar **çorlar** evlerin (barkların) kodup (MST 7. 54-55).

Ekleme: Çor kavram işaretinin kökeni ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bazı bilim adamları (Ölmez) sözcüğün Çince (< ço) olduğunu; bazı bilim adamları Toharca (Aalto) olduğunu; bazı bilim adamları ise (Nadelyaev vd., Clauson, Sertkaya, Öner, Alyılmaz...) sözcüğün Türkçe olduğunu kaydetmektedirler (Nadelyaev vd., 1969: 157; Donuk, 1988: 13-14; Sertkaya, 1995: 218-219; Ölmez, 1997: 183-184; Öner, 2011: 269-272; Alyılmaz, 2013: 141-164).

Çor sözcüğünün Türkçe olduğu görüşünü savunan Mustafa Öner, “**Or~Tor~Çor Sözcükleri Hakkında**” başlıklı makalesinde *or~tor~çor* sözcüklerinin tek bir köke bağlı olan ve “yer ve kişi için yükseklik” kavramını ifade eden kavram işaretleri olduğunu; *tor~çor* sözcükleri arasında ses denkliliği (*t~ç denkliliği*) bulunduğunu kaydetmektedir (Öner, 2011: 269-272).

Çor sözcüğü kanaatimizce *yiğitlik, akıncılık, savaşçılık, kahramanlık, kumandanlık, önderlik* bildiren **batır** kavram işaretiyle ilgili anlamlı bir dil ögesidir. Batır kavram işareti tarihî süreçte bir taraftan kendi yapısını korurken diğer taraftan komşu dillerin de (başta Moğolca olmak üzere) etkisiyle değişime uğramıştır:

batır* > **batur* > ... > [ba*]tor > ... > *ØØtor > çor > tor~çor

(Kök)türk harfli yazıtlarda, (bu bağlamda da) Karı Çor Tigin yazıtında geçen **çor** sözcüğü, Türkçenin çok erken dönemlerinde **batır** kavram işaretinden türemiş ileri dil ögesidir.

- **şını** (𐰽𐰺𐰸 < 𐰽+𐰺𐰸):

Yazıtın 12. satırında geçen **şını** (𐰽𐰺𐰸) kavram işareti **şın** (𐰽𐰺) / (mezar, kabir) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ / 𐰽 biçim biriminden oluşmaktadır. Bir isim tamlamasının (*k(a)rı çor tig(i)n şını*) belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işareti *mezari; kabri* anlamına gelmektedir.

Bazı bilim adamlarının (Bang, - Gabain - Rachmati, 1934: 89-90; Caferoğlu, 1968: 203; Bayat - Aliyeva, 2008: 190; Ölmez, 2012: 320) Çince (< qin / ts'in) kökenli olduğunu kaydettikleri **şın** / **şin** sözcüğü için Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-türk*'te şu açıklamalara ve örneklere yer vermektedir:

şin: Boy pos. Bu sözden alınarak bodlug *şını*ğ kişi: Boylu poslu adam denir.

Buradan alınarak *mezara* da *şın* denir. Çünkü mezar insanın boyunca olur (DLT III, 138).

yalnguk menggü tirilmes sınka kirüb kirü yanmas: Kişi sonsuza kadar yaşamaz; mezara giren de (bir daha) geri dönmez (DLT III, 138).

Sın / sin (mezar) sözcüğü ve bu sözcükten türemiş **sinle**, **sinleg** kavram işaretleri hem Eski Türkçe Dönemine ait hem de sonraki dönemlere ait bazı yazılı kaynaklarda ve sözlüklerde de (Paçacıoğlu, 2006: 488-489) yer almaktadır:

: 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍

𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍

(a)nta k(i)sre : küsgü yılqā : s(i)nl(e)gde küç k(a)ra bodğ(u)n t(e)m(i)ş : sin s(i)zde : küç k(a)ra : şub (e)rm(i)ş (Ta. G 5; Mert, 2009: 124).

takı yime tüzünlerim kim kayu tnlıg ölüg kişi için sın orun itgeli yaratgalı sakınsar özleri kanta taplasar anta itzün (TT VI 289-290; Bang, - Gabain - Rachmati, 1934: 89-90).

- **yoğı** (𐰽𐰺𐰍 < 𐰽𐰺𐰍) - **yoğl(a)dı** (𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍 < 𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍):

yoğı (𐰽𐰺𐰍) kavram işareti **yoğ** (𐰽𐰺𐰍) / (*yoğ töreni, yas töreni, ölüm töreni*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ / 𐰽 biçim biriminden oluşmaktadır. *K(a)rı çor tig(i)n yoğı* tamlamasının belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işareti (*Karı Çor Tigin'in*) *yoğ töreni, yas / matem töreni, ölüm töreni* anlamına gelmektedir.

Yazıtın XIV. satında geçen ve (*k(a)rı çor tig(i)n*) şını yoğı : t(a)bg(a)ç k(a)n yoğl(a)dı l(a)ğzın yıl (a)lt(ı)nc ayka yiti : yangıka cümlesinin¹⁸ yüklemine oluşturan **yoğl(a)dı** sözcüğünün yapısı ise şöyledir:

yoğ: ad

/+IA-/: addan eylem yapan ek / biçim birim

/-TI/: görülen geçmiş zaman eki

/+Ø/: III. teklik şahıs eki

Eski Türk boy ve toplulukları arasında ölen kişinin *artık yok olduğunu, hayatta olmadığını, onun artık yaşamadığı gerçeğinin kabullenilmesi gerektiğini* dost düşman herkese bildirmek ve onu bütün yönleriyle anmak için adına **yoğ** (< **yok**) törenleri düzenlenir; yapılan bu eyleme de **yoğl(a)-** (𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍) denirdi.

¹⁸ Cümlede: (**k(a)rı çor tig(i)n**) şını+Ø **yoğı**+Ø kelime grubu cümlelerin nesnesini; **t(a)bg(a)ç k(a)n** kelime grubu öznesini; **yoğl(a)dı** yüklemine; **l(a)ğzın yıl (a)lt(ı)nc ayka yiti : yangıka** kelime grubu ise zaman tümlecini (zaman bildiren zarf tümlecini) oluşturmaktadır.

yoğ: Ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek¹⁹ (DLT III, 309).

ol ölüğe yoğladı: O, ölü için yemek verdi. Türklerin göreneği böyledir (DLT III, 309).

Karı Çor Tigin, Çin'de / Tabgaç Eli'nde öldüğü için Tabgaç imparatoru onun ölümünden yaklaşık bir ay sonra yoğ törenini / matem törenini yaptırmıştır. Yaşadıkları toprakların dışında dahi ölseler yoğ töreninin yapılmış olması bu törenlerin Türk boy ve toplulukları açısından önemini gösterir.

Tang imparatorunun Türklerin yaşayış ve inanışına saygı gösterip Karı Çor Tigin adına yoğ töreni düzenlemiş olması; (yazıtın Çince kısmında belirtildiği üzere) (resmî protokol kurallarının uygulandığı) bu törene Karı Çor Tigin'in ağabeyinin, yakın akrabalarının ve boy temsilcilerinin katılımını sağlaması son derece anlamlıdır.

- **t(a)hğ(a)ç**(𐰽𐰺𐰸𐰸):

t(a)hğ(a)ç(𐰽𐰺𐰸𐰸) sözcüğü eski Türk yazıtlarında ve Eski Türkçe Dönemine ait diğer eserlerde **Çin**, **Çinli** anlamlarında kullanılmıştır:

𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸

t(a)hğ(a)ç : *bođ(u)ñ* : *ş(a)bi* : *süçig* : *(a)ğisi* : *yimş(a)k* : *(e)rm(i)ş* (KT G 5).

𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸

t(a)hğ(a)ç *k(a)ğ(a)ñka* : *ilin* : *tör(ü)sin* : *(a)lı birm(i)ş* (BK D 8).

𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸

𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸

türk bođ(u)ñ : *k(a)ñin bułm(a)y(i)n* : **t(a)hğ(a)çda** : *(a)đr(i)ltü* : *k(a)ñl(a)nñ* :

k(a)ñin kood(u)p : **t(a)hğ(a)çka** : *ý(a)ña iç(i)kdi* (T 2)

𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸

b(e)ş y(e)g(i)rm(i) : *ý(a)ş(i)mda* : **t(a)hğ(a)ç** *k(a)ñga* : *(ba)rd(i)m* (E 11-3;

Useev, 2011: 426-427).

¹⁹ Bugün Türk dünyasının birçok bölgesinde (Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye...) aynı gelenek devam etmektedir. Nitekim (bu araştırmanın yazarının doğum yeri olan) Kars ve çevresinde ölü gömüldükten sonraki üç, yedi, kırk ve elli ikinci günlerde ve yıl dönümlerinde çadırlar kurulup yemek verilmekte; bu yemeklere dinî bir boyut da kazandırılarak Kur'an-ı Kerim ve Mevlid okutulmakta ve yoksullara, düşkünlere, camilere, medreselere başışta bulunmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtında da aynı anlamda kullanılan **t(a)hğ(a)ç** (𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐) sözcüğü kendisinden sonra gelen **k(a)ñ** (𐰣𐰆𐰇)²⁰ sözcüğünün **belirteni** (**t(a)hğ(a)ç k(a)ñ**); içinde bulunduğu cümlelerin ise **öznesi** durumundadır. Cümlede **t(a)hğ(a)ç k(a)ñ** kavram işareti ile Karı Çor Tigin adına anıt mezar inşa ettiren, yazıt hazırlatan ve yoğ töreni düzenleyen dönemin Tang / Çin İmparatoru **Daizong** kastedilmektedir.

- **l(a)ğzın yıl (a)lt(i)nc ayka yiti : yangıka**

(𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 : 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐):

Karı Çor Tigin yazıtının 15-17. satırlar arasındaki ifadeler Karı Çor Tigin'in anıt mezarının, yazıtının ve yoğ törenin yapıldığı zamanı (7 Haziran 795) bildiren tarih kaydından (*l(a)ğzın yıl (a)lt(i)nc ayka yiti : yangıka* 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 : 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐) oluşmaktadır.

Genelden özele doğru ifade edilen tarih kaydında **l(a)ğzın yıl** (𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 : 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐) kavram işareti “**Domuz yılı**” anlamına gelmekte ve 795 yılına tekabül etmektedir.

Tarih kaydının **ikinci bölümü** anıt mezarın ve yoğ töreninin yapıldığı **ay** (altıncı ay / Haziran ayını) bildirmektedir: **(a)lt(i)nc ayka** / 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐.

(*a)lt(i)nc ayka* kelime grubunun yapısı da şöyledir:

(a)lt(i): ad, sayı adı; altı

/+nç/: sıra sayı sıfatı yapan ek

ay: ad, (yılın on iki bölümünden her biri)

/+KA/: Türkçe’de yaklaşma / yönelme hâlini ifade etmek için kullanılan görevli dil öğelerinden biri. Burada “zamanda bulunma hâli”nin yapımında kullanılmıştır.

Tarih kaydının **üçüncü bölümü** anıt mezarın ve yoğ töreninin yapıldığı güne (domuz yılının altıncı ayının yedinci gününe) işaret etmektedir: **yiti : yangıka** / 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 : 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐.

yiti : yangıka kelime grubunun yapısı da şöyledir:

yiti: ad, sayı adı; yedi

yangı: ad, gün

/+KA/: Türkçe’de yaklaşma / yönelme hâlini ifade etmek için kullanılan görevli dil öğelerinden biri. Burada “zamanda bulunma hâli”nin yapımında kullanılmıştır.

²⁰ B(e)zg(e)k yağl(a)k(a)r **kañ** / 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐; **kañ** **tuñuk** / 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐; böğü : bilge : t(e)ngri **kañ** / 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 · 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 : 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 : 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 kavram işaretleri yazılırken bu kavram işaretlerinin içinde yer alan **kañ** sözcüğü 𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐 ünlüsü gösterilerek (𐰣𐰆𐰇𐰏𐰐) yazılmıştır.

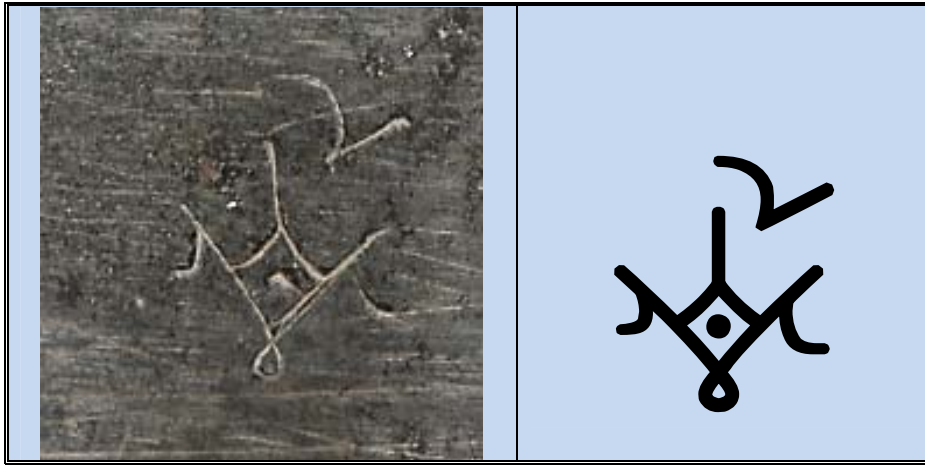
3.7. Karı Çor Tigin Yazıtındaki Damga:

İnsanoğlu bir gruba, bir toplulukla birlikte yaşamaya başladığından beri birlikte yaşadığı grubun / topluluğun hem bir parçası olduğunu göstermek hem de onlara ait “değerler”e saygısını ve bağlılığını bildirmek için ait olduğu toplum tarafından “kutsiyet” atfedilen grafiksel dil öğelerini (resimleri, sembolleri, armaları ve damgaları) somutlaştırıp / nesnel objelere dönüştürüp üzerinde taşıma; “dövme” olarak vücudunun farklı bölgelerine; “damga” olarak da egemenliği ve denetimi altında bulunan canlı ve cansız varlıklara / objelere işleme gereği duymuştur.

Ortak yaşayış ve inanın, paylaşımın ürünü olan damgalar da anılan ayrıcalıklı grafiksel dil öğeleri içinde yer almış; ait oldukları toplulukların, boyların ve ulusların diğerlerine / ötekilere karşı varoluşlarının, kimliklerinin ve kültürlerinin göstergesi / sembolü olarak kullanılmışlardır. Bu sebeple de çoğu kez damgalar ait oldukları insan topluluklarının, oymakların, boyların, soyların adlarının yerine kullanılarak onları temsil etmişlerdir.

Kaynağını çoğunlukla mistik dünyanın totemleştirilen varlıklarının oluşturduğu bu ayrıcalıklı göstergeler (damgalar), farklı sebeplerle, farklı coğrafyalarda yaşamak zorunda kalan / bırakılan Türk boy, soy ve topluluklarının kimliklerini korumalarında, tarihten gelen bağlarını sürdürmelerinde, kalıtsal özellikleriyle birlikte deneyimlerini, edimlerini, bilgi ve birikimlerini gelecek kuşaklara aktarmalarında da önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda damgalar Türk boylarının Asya’dan Avrupa’ya hatta Afrika Kıtası’na kadar uzanan serüveninin en büyük tanıkları ve belgeleri arasında yer alır (Alyılmaz, 2010: 81-87).

Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli kısmının alt tarafında da 2x1,5 cm ölçülerinde bir damga bulunmaktadır:

Karı Çor Tigin yazıtındaki damga ve bu damganın çiziminin görüntüsü

Daha önce Moğolistan ve Sibirya bölgelerindeki bazı eski Türk yazıtlarında ve bengu taşlarında (dikili taşlarda ve kayalarda) yer alan bu damga Uygurların Yaglakar boyunun / sülalesinin ana damgalarından birini oluşturmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtındaki damganın eski Türk yazıtlarındaki ve bengu taşlarındaki damgalarla ilgisini yansıtan ²¹ bir görüntü (çizim: Onur ER)

Moyun Çor Kağan (Şine Us) yazıtında, Şivet Ulaan damgalı taşında, Moğolistan'daki ve Sibirya'daki (başta Hakasya olmak üzere) eski Türk yerleşim alanlarında bu damganın benzer şekillerinin bulunması hem Karı Çor Tigin ile Uygurların hem de Uygurlarla eski Türk boy ve topluluklarının etnik ve kültürel bağını yansıtmaları bakımından son derece önemlidir.

Karı Çor Tigin yazıtındaki damga ile ilgili bir tasarım (Levent ALYAP)

²¹ Karı Çor Tigin yazıtındaki damganın eski Türk yazıtlarındaki ve bengu taşlarındaki damgalarla ilgisini yansıtan bilgilere ve görüntülere *Çindeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar* ile ilgili kitapta yer verildiğinden burada tamamı zikredilmemiştir.

4. Sonuç ve Öneriler:

- Tang İmparatoru Daizong zamanında (794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a gelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılan Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi prenslerinden Karı Çor Tigin 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. Tang İmparatoru Daizong onun adına bugün Xi'an'ın 10 km güneybatısında bulunan Zhang Du Yuan Bölgesi'nde bir anıt mezar yaptırır (7 Haziran 795) ve üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurur. Çince ve [(Kök)türk harfli] Uygurca metinler içerik bakımından birbirleriyle benzerlikler gösterir. Yazıt, Çince - Türkçe (Uygurca) çift dilli ilk yazıtlar arasında yer alması bakımından önemlidir.

- Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk harfli yazıtlar, daha ziyade Uygur Özerk Bölgesi, İç Moğolistan ve Kansu / Gansu bölgelerinde tespit edilmiştir. Karı Çor Tigin yazıtının Tang İmparatorluğu'nun başkenti ve İpek Yolu'nun başlangıç noktası olan Chang'an'da bulunması bu bölgede başka yazıtların da olabileceği ihtimalini doğurması bakımından ilgi çekicidir.

- Hâlen Xi'an'daki "Tang West Market Museum"da sergilenen Karı Çor Tigin yazıtı, (birbirleriyle zaman zaman savaşmış olsalar da) Çinlilerle Türkler (Uygurlar) arasındaki diplomatik ilişkiyi, dayanışmayı yansıtmaları bakımından da dikkate değerdir.

- Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli metni (kısa olmasına karşın) Uygurların idari, askerî ve hiyerarşik yapılarını, savaşçı özelliklerini, akrabalık ilişkilerini, yaşayış ve inanışına ait değerleri yansıtan pek çok kavram işaretini (unvan ve terimi) bünyesinde barındırır. Söz konusu kavram işaretleri Uygurlarla diğer Türk boy ve toplulukları arasındaki bağı ortaya koyması açısından önemlidir.

- Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli metninde (küçük farklılıklar olsa da) (Kök)türk ve Ötüken Uygur dönemlerine ait kağan ve kumandanlara ait yazıtlardaki yazım özelliklerinin uygulandığı görülür.

- 07 Nisan 2013 tarihinde Pekin Üniversitesi Eski Çin Tarihi Araştırmaları Merkezinde, 09 Nisan 2013 tarihinde ise Xi'an'daki Tang West Market Museum'da Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili düzenlenen sempozyumlar Çin Halk Cumhuriyeti'nde eski Türk yazıtlarıyla ilgili gerçekleştirilen ilk bilimsel / akademik toplantılar olma özelliği taşımaktadır. Bu tür bilimsel / akademik toplantıların sayısı artırılarak Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki uluslararası ilişkiler ve dayanışma geliştirilip güçlendirilebilir.

Kısaltmalar Dizini:

Kısaltma	Karşılığı	Kısaltma	Karşılığı
age	adı geçen eser	KB:	<i>Kutadgu Bilig</i>
agm.:	adı geçen makale	KÇ:	Köl i(ç) Çor yazıtı
AH:	<i>Atebetü'l Hakayık</i>	KD:	kuzeydoğu
AY:	<i>Altun Yaruk</i>	KT:	Köl Tigin yazıtı
B:	batı	KTLS	<i>Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü</i>
bk.:	bakınız	Ku:	<i>Kuanşi im Pusar</i>
BK:	Bilge Kağan yazıtı	m:	metre
BT:	Bilge Tonyukuk yazıtları	MÇ:	Moyun Çor Kağan (Şine Us) yazıtı
C:	cilt	MS:	<i>Milattan sonra</i>
cm:	santimetre	MST:	<i>Maytrisimit</i>
ÇB:	Çaştani Beg Hikâyesi	Sü.:	Süci yazıtı
D:	doğu	Ta.:	Tariat yazıtı
DLT:	<i>Divanü Lügati't-türk</i>	TDAY:	<i>Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten</i>
DS:	<i>Derleme Sözlüğü</i>	TT:	<i>Türkische Turfantexte</i>
E:	Yenisey yazıtları	TY:	Talas yazıtları
EUTS:	<i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>	Uig.:	<i>Uigurica</i>
G:	güney	ÜY:	<i>Üç Yitigsizler</i>
GB:	güneybatı	vd.:	ve devamı, ve diğer(ler)i.
GD:	güneydoğu	vs.:	vesaire
K:	kuzey	YUTS:	<i>Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>

Kaynakça:

- AKSAN, D. (2000). *Eski Türkçe'nin İzlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatığı Gerçekler*. İstanbul.
- AKSOY, Ö. A. - VARDARLI E. – ÜLKÜTAŞIR, Ş. vd. (1965). *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözcüğü C II*. Ankara.
- ALMAS, T. (2010). *Uygurlar*. İstanbul. çev. D. Ahsen BATUR.
- ALYAP, L. (2012). (Kök) Türk Tipografisinin Yazılı Eserlerde Font Olarak Kullanımında Görsel Sanatlar Destekli Bilişim Teknolojisinden Yararlanma ve Karabalgasun I Yazıtı Üzerine Font (Alyılmaz.TTF) Denemesi. *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür ve Eğitim) Dergisi*, <http://www.tekederjisi.com>, 3, 1-15.
- ALYILMAZ, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum.
- ALYILMAZ, C. (2003). Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 11-21.
- ALYILMAZ, C. (2003). Köl Tigin Yazıtına Yapılan Eklemeler Üzerine. *Orkun Dergisi*, 59, 24-27.
- ALYILMAZ, C. (2003). Türk Tengri Dini Edebî Çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi), *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C 4*. Ankara. 1-24.

- ALYILMAZ, C. (2004). *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2006). Kırgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu. *Journal of Turkic Civilization Studies, C 1, 2*, 17-27.
- ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2007). Köl Tigin Yazıtı'na Sonradan Yapılan Eklemeler. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)*, Ankara, 107-112.
- ALYILMAZ, C. (2008). Moğolistan'da Bulunmuş (Kök)türk Harfli Bir Yazıt Parçası. *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, İstanbul, 18, 49-60.
- ALYILMAZ, C. (2010). 2010 Yılı İtibarıyla Höşöö Tsaıdam Bölgesi ve Orhun Vadisi. *Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi*, 7, 9-59.
- ALYILMAZ, C. (2010). Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri, C III*, Ankara. 81-87.
- ALYILMAZ, C. (2011). (Kök)türk Harfli Yazıtlar. *Türk Yurdu, C 31*, 287, 25-31.
- ALYILMAZ, C. (2011). Eski Türk Mezar Geleneği ve Bursadaki Türbeler. *Kaşgar'dan Endülüs'e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir*, Bursa, 1-41.
- ALYILMAZ, C. (2012). İslamiyet Öncesi Türk Eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, Ankara, 6-105.
- ALYILMAZ, C. (2013). Türk Kültüründe Kaplumbağa. *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*, Ankara, 141-164.
- AMANOĞLU, E. (2001). Uygur Devletinin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Unvanları Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16, 151-156.
- ARAT, R. R. (1987). Türklerde Tarih Zaptı, *Makaleler*. Ankara. yay. hzl. Osman F. SERTKAYA.
- ATALAY, B. (1985). *Divanü Lügat-it Tercümesi C I*. Ankara.
- BANG, W. - GABAİN, A. von - RACHMATİ, G. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte, VI Das Buddhistische Sūtra Sekiz Yükmeç*. SBAW, Berlin.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. S. (1998). *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakosasastra'sına yazdığı tefsirin ETü. tercümesi, Abidarim kunlig koşavarti şastirtaki çın kirtü yöruğlarning kingürüsü'nden üç itigsizler Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*. Ankara.
- BATMANOV, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*. Frunze.

- BATMANOV, İ. A. (1971). *Talasskie Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*. Frunze.
- BAYAT, F. - ESEN-ALİYEVA, M. (2008). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul.
- BAYAT, F. (2008). *Orta Türkçe Sözlük*. İstanbul.
- BAZIN, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*. Ankara. çev. Vedat KÖKEN.
- BİRAY, N. (2009). 12 Hayvanlı Türk Takvimi - Zamana ve İnsana Hükmetmek. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 39 (Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı), 671 - 683.
- BOLD, L. (1990). *Bnmau-ın Nutag Dah' Hadnı Biçees (Tureg Biçgiin Dursgal)*. Ulaanbaatar.
- BOLD, L. (2006). *Orhon Biçgiin Dursgal II*. Ulaanbaatar.
- CAFEROĞLU, A. (1931). Tukyü ve Uygurlarda Han Unvanları. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C I*, 105-119.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul.
- CHAVANNES, E. (1906). Le cycle turc des douze animaux. *T'oung Pao*, Série II, Vol. VII, No. 1, 51-122.
- CHAVANNES, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. İstanbul. çev. M. KOÇ.
- CLAUSON, S. G. (1963). The Name Uygur. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3/4, 140-149.
- CLAUSON, S. G. (1972). *En Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- ÇANDARLIOĞLU, G. (1977). Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 31, 36-46.
- ÇANDARLIOĞLU, G. (1984). Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At - İpek Alışverişi) (744-840). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, 73-80.
- ÇANDARLIOĞLU, G. (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.
- DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul.
- ERASLAN, K. (2013). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara.
- ERCİLASUN, A. B. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar. *Turkish Studies*, 4/8, 5-12.
- ERCİLASUN, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü C I*. Ankara.
- GABAIN, A. von (1944). Köktürklerin Tarihine Bir Bakış II: Uygurların Step ve Şehir Hayatı (742-840). *AÜDTCFD*, 2/5, 690-695.

- GABAIN, A. von (1987). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara. çev. M. AKALIN.
- GEMALMAZ, E. (1992). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Hâlinde Bu Dilin Gelişmesine Muhtemel Etkileri*. Erzurum.
- GEMALMAZ, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı*, Ankara. yay. hzl. Cengiz ALYILMAZ - Osman MERT.
- GÖMEÇ, S. (2008). Uygur Kagan Soyunun Problemleri. *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına*, 9, Ankara. 257-264.
- GUMİLYEV, L. N. (1999). *Eski Türkler*. İstanbul. çev. Ahsen BATUR
- GÜNGÖR, H. (1998). Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tengri Kavramlarının Kullanılışı. *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, 139-145.
- GÜNER, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul.
- HAMILTON, J. R. (1955). *Les Ouïgours, à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois*. Paris.
- HAMILTON, J. R. (1997). Tokuz Oguz ve On Uygur. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 187-232. çev. Y. KOÇ - İ. BİRKAN.
- HAMILTON, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara*. Ankara. çev. E. KORKUT - İ. BİRKAN
- İZGİ, Ö. (1978). XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 96-97.
- İZGİ, Ö. (1985). Uygur Kağanlarının Tang Sülalesi Tarihine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 13, 245-264.
- İZGİ, Ö. (1986). *Kutlug Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara.
- İZGİ, Ö. (1987). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara.
- İZGİ, Özkan (2002). Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler. *Türkler, C I*. Ankara. 463-477.
- KAMALOV, A. (2002). Uygur İmparatorluğu (744-840). *Türkler, C II*. Ankara. 225-232.
- KARGI-ÖLMEZ, Z. (1997). Kutadgu Biligde İkilemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları C 7*, Ankara. 19-44.
- KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Ankara.
- KORMUŞİN, İ. V. (1997). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Teksti i İssledovaniya*. Moskova.
- KORMUŞİN, İ. V. (2008). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Grammatika Tekstologiya*. Moskova.

- KÖSETSU, S. (2008). The establishment of the Old Turkic Kaghhanate and a view of thir Kingship. *Tohogaku*, 115, 141-157.
- LEVİTSKAYA, L. S. - DİBO, A. V. - RASSADİN, V. İ. (1997). *Etimolojiçeskiy Slovar' Tyurkskiy Yazıkov*. Moskova.
- Lİ, Y. S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul.
- MACKERRAS, C. (2000). *Uygurlar Erken İç Asya Tarihi*. ed. D. SİNOR, İstanbul. 425-449, çev. Ş. TEKİN.
- MALOV, S. Y. (1952). *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*. Moskova-Leningrad.
- MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us*. Ankara.
- MÜLLER, W. K. – GABAIN, A. von (1945). *Uygurca Üç Hikâye / Uigurica IV – A*. İstanbul, çev. S. Himran
- MÜLLER, W. K. – GABAIN, A. von (1946). *Uygurca Üç Hikâye / Uigurica IV – B, C, D*. İstanbul, çev. S. Himran.
- NADELYAEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.
- NECİP NECİPOVİÇ, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara. çev. İ. KURBAN.
- ONAT, A. - Orsoy, S. - Ercilasun, K. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*. Ankara.
- ONAT, A. (1992). Eski Ortaasya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi C 15*, 26, 63-71.
- ONAT, A. (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler (Han Hanedanı Tarihinde 'Batı Bölgeleri')*. Ankara.
- ORKUN, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.
- ÔSAWA, T. (2011), Eski Türk Devletinin Asıl Soyadı A-shi-na mı, yoksa Ashinas mı? –DLT'ten Önceki Türk Dili Durumu ve Bir Sözcüğe Bakış-. *Mahmūd al-Kāşğarî'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dîvānu Luğātî't-Turk Sempozyumu 5-7 Eylül 2008*, İstanbul, 425-444; Ed. H. DEVELİ, M. S. KAÇALİN, F. KIRAL, M. ÖLMEZ, T. ÇULHA.
- ÖGEL, B. (1964). Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi. *TTK Belleten C 19*, 331-376.
- ÖLMEZ, M. (1997). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2). *Türk Dilleri Araştırmaları C 7*, 175-186.
- ÖLMEZ, M. (2013). *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin Çeviri Sözlük*. Ankara.
- ÖLMEZ, M. (2013). Ermenice 'Torun'un Türkçesi Var mıydı? *Derin Tarih*, 15, 88-89.
- ÖNER, M. (2011). Or~Tor~Çor Sözlere Hakkında. *Türkçe Yazıları*, İstanbul, 269-272.

- PAÇACIOĞLU, B. (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara.
- PULLEYBLANK, E. G. (1955). *The Background of the Rebellion of An Lu-shan*. Londra.
- PULLEYBLANK, E. G. (1994). Tokuz Oğuz Problemi Hakkında Bazı Mülahazalar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 92, 15-23. çev. E. B. ÖZBİLEN.
- PULLEYBLANK, E. G. (1999). Çinlilerin Türklere Verdiği Adlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 121, 149-154. çev. E. B. ÖZBİLEN.
- ROUX, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. çev. Aykut KAZANCIGİL.
- RÖHRBORN, K. (1977-1996). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: a-ärjäk, 1-6*, Wiesbaden.
- SCHLEGEL, G. (1892). *La Stèle Funéraire du Teghin Giogh et ses Copites et traducteurs Chinois, Russes et Allemands*. Helsinki.
- SERTKAYA, O. F. - ALYILMAZ, C. - BATTULGA, T. (2001). *Moğolstandaki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara.
- SERTKAYA, O. F. (1986). Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış. *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı (Eski Türk Şiiri)*, 409, 43-80.
- SERTKAYA, O. F. (1995). Kâğıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kâğıda Yazılı Göktürk Alfabeleri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara. 277-292.
- SERTKAYA, O. F. (1995). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara. 303-312.
- SERTKAYA, O. F. (1997). En Eski Devrelerinden Uygurlara Kadar Türk Dili. *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı I*, 15, 227-233.
- SERTKAYA, O. F. (2001). Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı? *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, 307-312.
- SERTKAYA, O. Fikri (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara.
- SHIRATORI, K. (1899). *Die Chinesische Inschrift auf dem Gedenkstein des K'üe-t'e-k'in am Orkhon*. Tokyo.
- SINOR, D. (ed.) (2000). *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul.
- TEKİN, Ş. (1960). *Uygurca Metinler I Kuansı İm Puzar (Ses İşiten İlâh) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sûtra)*. Erzurum.
- TEKİN, Ş. (1960). *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâsika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara.
- TEKİN, Ş. (1962). Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962). *TDAY Belleten 1962*, 1-11.
- TEKİN, T. (1986). İslâm Öncesi Türk Şiiri. *Türk Dili*, 409, 3-42.

- TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara.
- TEKİN, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk*. İstanbul.
- TEKİN, T. (2004). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara.
- TOGAN, İ. - KARA, G. - BAYSAL C. (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a: "Türkler Bölümü" (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara.
- TURAN, O. (2004). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul.
- USEEV, N. (2010). Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/4, 1516-1521.
- USEEV, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana Tekstter*. Bişkek.
- VASİLYEV, D. D. (1983). *Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoj Pis'mennosti Aziatskogo Arealı (Opıt Sistemizatsii)*. Moskova.
- VASİLYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyına Yeniseya*. Leningrad.
- VASİLYEV, D. D. (1999). Göktürk Yazı Kültürünün Avrasya Bölgesel Açısı. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, 1193-1197.
- XIAO, L. Z. (1988). *Uygur Tarihi*. Pekin.